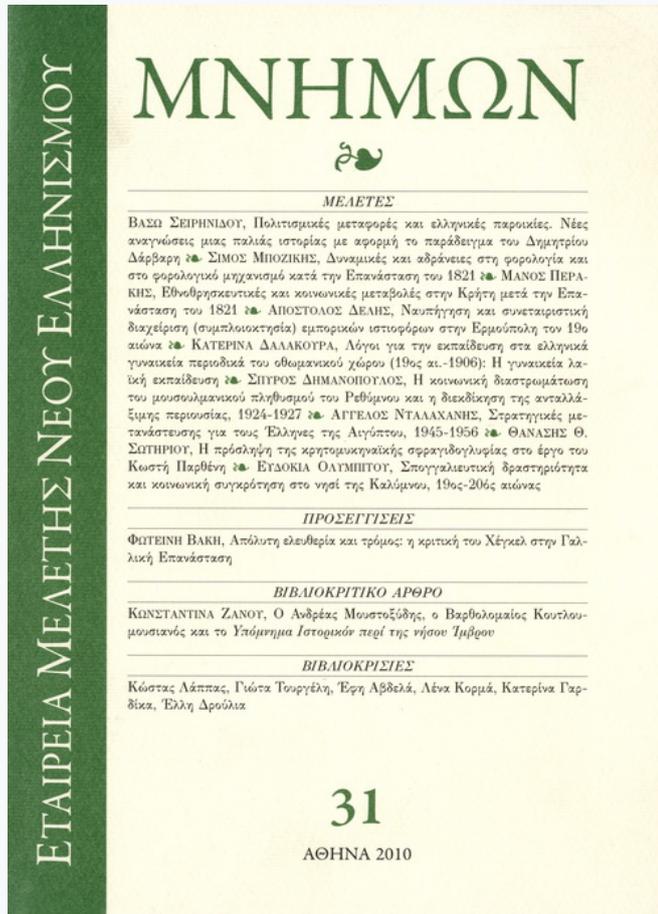

Μνήμων

Τόμ. 31 (2010)

Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι.-1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση

KATEPINA ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ

doi: [10.12681/mnimon.26](https://doi.org/10.12681/mnimon.26)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ Κ. (2012). Λόγοι για την εκπαίδευση στα ελληνικά γυναικεία περιοδικά του οθωμανικού χώρου (19ος αι.-1906): Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση: <html />. *Μνήμων*, 31, 115–150. <https://doi.org/10.12681/mnimon.26>

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ

ΛΟΓΟΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ
ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΤΟΥ ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

(19ος ΑΙ.-1906)

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΛΑΪΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

Ο ελληνόφωνος γυναικείος τύπος έχει αποτελέσει εδώ και αρκετές δεκαετίες αντικείμενο έρευνας των ιστορικών της ιστορίας των γυναικών ή της ιστορίας του φύλου, όπως ορίζεται σήμερα. Κύριος στόχος των εργασιών υπήρξε η μελέτη της γυναικείας ταυτότητας ή των αναπαραστάσεων της και ειδικότερα η πορεία διαμόρφωσης της συνείδησης φύλου και της φεμινιστικής συνείδησης.¹ Παρά τη δεδομένη σύνδεσή του με διεκδικήσεις σχετικές με την εκπαίδευση των γυναικών και, επομένως, τη σπουδαιότητά του ως πηγής για τη μελέτη της ιστορίας της γυναικείας εκπαίδευσης, δεν έχει εν τούτοις έως τώρα αξιοποιηθεί από τους/τις ιστορικούς του κλάδου και, κάτω από την οπτική αυτή, ούτε από τους/τις ιστορικούς του φύλου. Τα γυναικεία έντυπα αποτελούν σημαντική πηγή πληροφοριών για την πληρέστερη ανασυγκρότηση της γυναικείας εκπαιδευτικής ιστορίας, αλλά κυρίως πηγή δεδομένων για τον εκπαιδευτικό λόγο που αρθρώνουν οι ίδιες οι γυναίκες και για τις έμφυλες εκδοχές των εκπαιδευτικών αναζητήσεων και των παιδαγωγικών αντιλήψεων της περιόδου κατά την οποία εκδίδονται και κυκλοφορούν.

Στη μελέτη αυτή επιδιώκεται να παρουσιαστεί ο τρόπος με τον οποίο τα

1. Βλ. ενδεικτικά, Ελένη Φουρνάρη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα: Η Κυψέλη της Ευφροσύνης Σαμαρτζίδου, Κωνσταντινούπολη 1845», Βασιλική Κοντογιάννη (επιμ.), *Λόγος Γυναικών, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Αθήνα, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης/Ε.Α.Ι.Α, 2008, σ. 37-54· Μαρία Γριβέα, *Το γυναικείο περιοδικό Ενυρδίκη (1870-1873): προσπάθεια έκφρασης και διαμόρφωσης γυναικείας συλλογικής συνείδησης στο β' μισό του 19ου αι.*, αδημ.σ. μεταπτ. διπλωματ. εργασία, Φιλοσοφική Σχολή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, 2001· Aggelika Psarra, «A gift from the New World: Greek feminists between East and West (1880-1930)», Anna Frangoudaki, Caglar Keyder (επιμ.), *Ways to Modernity in Greece and Turkey. Encounters with Europe 1850-1950*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, I. B. Tauris, 2007, σ. 150-176.

οθωμανικά ελληνικά γυναικεία έντυπα του 19ου αιώνα διαπραγματεύονται το δικαίωμα των γυναικών στην εκπαίδευση, εστιάζοντας στο περιεχόμενο της έννοιας της λαϊκής γυναικείας εκπαίδευσης. Πιο συγκεκριμένα, η μελέτη επιδιώκει να παρουσιάσει το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που προτείνεται από τα έντυπα για τις γυναίκες, τις διεκδικήσεις που σταδιακά συγκροτούν στη διάρκεια του αιώνα, την έννοια της λαϊκής εκπαίδευσης, τη θέση που αυτή κατέχει στο προτεινόμενο εκπαιδευτικό πρόγραμμα, την επιχειρηματολογία που προβάλλεται στις σχετικές διεκδικήσεις, καθώς και τα φιλοσοφικά της ερείσματα Έτσι, παρουσιάζονται εν συντομία τα έντυπα στα οποία στηρίζεται η μελέτη, αναλύονται οι βασικές θέσεις και διεκδικήσεις για την εκπαίδευση των γυναικών και συσχετίζονται με τη συγκρότηση της έννοιας της ‘καθολικής’, ‘δημόσιας’ ή ‘λαϊκής’ εκπαίδευσης, όπως τελικά αποκρυσταλλώνεται ο όρος στην καμπή του 20ού αιώνα.

Η έρευνα στηρίζεται σε τρία γυναικεία περιοδικά, την *Κυψέλη* (1845), την *Ευρυδίκη* (1870-1873) και τη *Βοσπορίδα* (1899-1906), τα οποία εκδίδονται στην Κωνσταντινούπολη. Η επιλογή των συγκεκριμένων εντύπων υπαγορεύτηκε καταρχάς από το γεγονός ότι και τα τρία έντυπα ανήκουν στην κύρια κατηγορία του γυναικείου τύπου· εκδίδονται δηλαδή από γυναίκες και απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό.² Συνεπώς, τόσο η θεματική της εκπαίδευσης –ως κεντρική θεματική της γυναικείας γραφής στον οθωμανικό πρωτίστως χώρο– όσο και οι γυναικείοι λόγοι –βασικές ερευνητικές συνισταμένες της μελέτης– απαντώνται με μεγαλύτερη συχνότητα από όσο στα έντυπα των λοιπών κατηγοριών του γυναικείου τύπου. Επιπλέον, τα τρία προαναφερόμενα περιοδικά αποτελούν τα μόνα γυναικεία έντυπα της κατηγορίας αυτής που εκδίδονται στο χώρο των ελληνικών κοινοτήτων έως τις αρχές του 20ού αιώνα.³ Παρά τη μεγάλη ανάπτυξη του τύπου από την έναρξη

2. Στην κατηγορία του γυναικείου τύπου εντάσσονται επίσης: α) τα έντυπα που εκδίδονται από άνδρες και απευθύνονται σε γυναικείο αναγνωστικό κοινό και β) τα έντυπα που εκδίδονται από γυναίκες αλλά δεν απευθύνονται αποκλειστικά ή κυρίως στο γυναικείο αναγνωστικό κοινό, όπως π.χ. τα Ημερολόγια. Έντυπα της πρώτης υποκατηγορίας δεν απαντώνται στον οθωμανικό χώρο, έχει όμως εκδοθεί ένας αριθμός Ημερολογίων: *Ημερολόγιον των Κυριών* των Α. Παπαδοπούλου και Χ. Κορακίδου (Κωνσταντινούπολη 1888-1889), *Αι Αναμνήσεις της Κ. Πρεβεζιώτου και του Εμ. Ταβανιώτη* (Κωνσταντινούπολη 1899-1905[;]: τα δύο πρώτα έτη εκδότης είναι μόνο ο δεύτερος), η *Ηπειρος* της Μ. Μαυροκορδάτου (Κωνσταντινούπολη 1910), το *Μικρασιατικόν Ημερολόγιον* της Ε. Σβορώνου (Βαθύ Σάμου 1906-1918, ως συνέχεια του *Ημερολογίου του Αιγαίου* 1905-1906). Βλ. Γιάννης Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, Αθήνα, Ε.Λ.Ι.Α., 1980, σ. 44, 91-92, 124· Βοσπορίς Γ/15 (1901) 168· *Αι Αναμνήσεις, Ημερολόγιον* (1901-1904, Βιβλιοθήκη Ε.Λ.Ι.Α.)· Κωστούλα Σκλαβενίτη, «Τα γυναικεία έντυπα 1908-1918», *Διαβάζω* 198 (1988) 14· Ιωάννης Μπουγάτσος, «*Ημερολόγιον του Αιγαίου*» (1905-06), «*Ανατολικόν Ημερολόγιον*» (1913), Αθήνα, Ίδρυμα Νεοελληνικών Σπουδών, 1981.

3. Το περιοδικό *Σπυθήρ* (Χανιά 1902) της Αρτεμισίας Λανδράκη δεν συνηγορεί-

των μεγάλων μεταρρυθμίσεων στο οθωμανικό κράτος έως το τέλος του 19ου αιώνα –και την ακόμη μεγαλύτερη μετά το 1908, όταν ο αριθμός των εντύπων αυξάνεται κατακόρυφα,⁴ καθώς καταργείται η λογοκρισία η οποία επιβάλλεται εκ νέου το 1914– και την αριθμητική υπεροχή των ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών μεταξύ των μη μουσουλμανικών,⁵ τα ελληνικά γυναικεία έντυπα, συμπεριλαμβανομένων και αυτών που εκδίδονται από γυναίκες χωρίς να απευθύνονται αποκλειστικά σε γυναικείο κοινό, εξακολουθούν να είναι αριθμητικά περιορισμένα – όπως και τα γυναικεία έντυπα των λοιπών εθνοτήτων, πλην των τουρκικών, που εμφανίζουν μεγαλύτερη πυκνότητα.⁶

Τέλος, η έκδοση του καθενός από τα τρία προαναφερόμενα περιοδικά συμπίπτει με την έναρξη μιας ξεχωριστής περιόδου στην πορεία ανάπτυξης της ελληνικής γυναικείας εκπαίδευσης στον οθωμανικό χώρο. Η *Κυψέλη* εκδίδεται κατά την πρώτη περίοδο της συστηματικής γυναικείας εκπαίδευσης (1840-δεκαετία 1860 ή 1870, ανάλογα με την επιμέρους γεωγραφική περιοχή), κατά την οποία συστήνονται και λειτουργούν, με πρωτοβουλία τόσο των ιδιωτών όσο και των κοινοτήτων, τα πρώτα οργανωμένα πρωτοβάθμια σχολεία θηλέων, όπως και τα πρώτα ατελή 'άνωτερα' (πρωτοβάθμια δηλαδή σχολεία τα οποία συμπεριλαμβάνουν κάποιες 'άνωτερες' τάξεις και σταδιακά τάξεις ελληνικού). Ο αριθμός των σχολείων, που περιορίζονται στα αστικά και ημιαστικά κέντρα, παρότι αυξάνεται στη διάρκεια της περιόδου, παραμένει συνολικά μικρός, όπως

ται, καθώς εκδίδεται κατά την περίοδο της αυτονομίας της Κρήτης. Μετά την παύση της κυκλοφορίας της *Βοσπορίδος*, εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη η *Εφημερίς των Κυριών* (1909-1911) της Χαρίκλειας Π. Μελανδρινού. Βλ. *Σπιθήρ* 1-12 (1902) (Ιστορικό Αρχείο Χανίων): Κ. Σκλαβενίτη, *ό.π.*, σ. 14.

4. Στις αρχές του 1908 κυκλοφορούν στον οθωμανικό χώρο συνολικά 120 εφημερίδες, ενώ επτά μήνες μετά τη συνταγματική αλλαγή: 308 εφημερίδες στην τουρκική γλώσσα, 109 στην ελληνική, 67 στην αραβική, 36 στη γαλλική, 34 στην αρμενική, 19 στην εβραϊκή, 11 στη βουλγαρική, 5 στην αλβανική και 4 στη σερβική γλώσσα. Ali Arslan, *Ο ελληνικός Τύπος στο οθωμανικό κράτος: Όπως καταγράφεται από τα έγγραφα της εποχής, μετάφρ.* Χρήστος Πάμπalos, Αθήνα, Επτάλοφος, 2004, σ. 24.

5. Για παράδειγμα, το 1876 στην Κωνσταντινούπολη κυκλοφορούν 47 εφημερίδες: 13 τουρκικές, 9 ελληνικές, 9 αρμενικές, 7 γαλλικές, 3 βουλγαρικές, 2 αγγλικές, 1 αραβική και 1 γερμανική (Α. Arslan, *ό.π.*, σ. 19). Συνολικά στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα τα ελληνικά έντυπα υπολογίζεται ότι φτάνουν την εκατοντάδα (Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, *Κωνσταντινούπολη 1856-1908: Η ακμή του Ελληνισμού*, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1994, σ. 64). Βλ. και σημ. 56, 57.

6. Για τον τουρκικό γυναικείο τύπο βλ. Z. Toska, «From Ottoman Feminism to Turkish Feminism: Women's Journals and Policies of Publication», *Σιδηρούλα Ζιγώγου-Καραστεργίου (επιμ.), Γυναίκες στην Ιστορία των Βαλκανίων – Ιστορίες Ζωής Γυναικών Εκπαιδευτικών*, Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 2009, σ. 113-120· Altinoz, Vuslat Devrim, *The Ottoman Women's Movement: Women's Press, Journals, Magazines and Newspapers from 1875 to 1923*, M.A., Miami University, 2003 (<http://drc.ohiolink.edu/handle/2374.OX/19100/> 20.5.2010).

και ο μαθητικός πληθυσμός. Η έκδοση της *Ευρυδίκης* συμπίπτει με την έναρξη της δεύτερης περιόδου (δεκαετία του 1870 ή 1880, σε αντιστοιχία με τα χρονικά όρια της προηγούμενης, έως και τα τέλη του 19ου αιώνα), στη διάρκεια της οποίας το εκπαιδευτικό δίκτυο εξαπλώνεται με ταχύτατους ρυθμούς και στις αγροτικές περιοχές (εξαιρείται το βιλαέτι Μοναστηρίου και το εσωτερικό της Μ. Ασίας) και ολοκληρώνεται ως προς τη διάρθρωση και τις εκπαιδευτικές του κατευθύνσεις. Συμπεριλαμβάνει δε με την ολοκλήρωσή του νηπιαγωγεία, πλήρη σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και ξεχωριστά τμήματα διδασκαλείων για την εκπαίδευση των διδασκαλισσών και νηπιαγωγών, ενώ κάνει την εμφάνισή της και η τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση είτε με –ελάχιστα– τμήματα επαγγελματικής κατάρτισης στο πλαίσιο των ανώτερων παρθεναγωγείων είτε σε ανεξάρτητα από αυτά ‘εργαστήρια’, τα οποία λειτουργούν με πρωτοβουλία των φιλανθρωπικών γυναικείων συλλόγων. Τέλος, η *Βοσπορίς* εκδίδεται στην αρχή της τρίτης περιόδου της γυναικείας εκπαίδευσης (αρχές 20ού αιώνα έως το τέλος της λειτουργίας του θεσμού των κοινοτήτων), όταν το σχολικό δίκτυο εξαπλώνεται σ’ όλες ανεξαιρέτως τις περιοχές του οθωμανικού χώρου και εξομοιώνεται ως προς τη διάρθρωσή του. Βασικά χαρακτηριστικά του αποτελούν η αύξηση των ποσοτικών δεδομένων, η δυναμική δραστηριοποίηση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και το αυξημένο ενδιαφέρον για την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών των κατώτερων κοινωνικο-οικονομικών στρωμάτων, η οποία παραμένει όμως –πλην ελαχίστων εξαιρέσεων– έξω από το τυπικό κοινοτικό εκπαιδευτικό δίκτυο, στην προαίρεση πρωτίστως των γυναικείων φιλανθρωπικών συλλόγων.⁷

Η συγκριτική θεώρηση των λόγων για τη γυναικεία εκπαίδευση που εγγράφονται στα περιοδικά και των χαρακτηριστικών της εκπαίδευσης κατά την περίοδο της κυκλοφορίας τους μπορεί να οδηγήσει σε σημαντικά συμπεράσματα για τη γυναικεία παρέμβαση στο δημόσιο διάλογο για την εκπαίδευση (είδος και εύρος αιτημάτων, ριζοσπαστικός ή συντηρητικός λόγος, συγκλίσεις και αποκλίσεις από την ηγεμονικό εκπαιδευτικό λόγο) και τις πιθανές της επιδράσεις στην πορεία της εξέλιξης της γυναικείας εκπαίδευσης.

Κυψέλη (1845)

Η *Κυψέλη*, «σύγγραμμα περιοδικόν γυναικείον», όπως αυτοχαρακτηρίζεται, εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη το Μάιο του 1845 από την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου (1820[;]-1877), γνωστή εκπαιδευτικό, διευθύντρια παρθεναγωγείων

7. Βλ. Κατερίνα Ι. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών στις ελληνικές κοινότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: Κοινωνικοποίηση στα πρότυπα της πατριωχίας και του εθνικισμού (19ος αιώνας-1922)*, Αθήνα, Gutenberg, 2008 σ. 29-98.

αλλά και ποιήτρια – μεταξύ των πρώτων Ελληνίδων ποιητριών.⁸ Πρόκειται για ένα βραχύβιο εκδοτικό εγχείρημα: με βάση το σώμα των 208 σελίδων με συνεχή αρίθμηση, το μόνο έως σήμερα υλικό διαθέσιμο στην έρευνα, εκδόθηκαν έξι μόνον τεύχη,⁹ παρότι πιθανόν να λανθάνουν και κάποια άλλα, καθώς στο τελευταίο τεύχος του περιοδικού δεν δηλώνεται ούτε διαφαίνεται κάποια πρόθεση διακοπής της έκδοσης.¹⁰ Ακόμη όμως και αν κάποιος αριθμός τευχών λανθάνει, αυτός δεν θα πρέπει να απέχει πολύ από τον αριθμό των τευχών που έχουν ήδη εντοπιστεί: οι περιορισμένες πληροφορίες για το συγκεκριμένο έντυπο στις πηγές και στη βιβλιογραφία,¹¹ ακόμη και η σύγχυση που απαντάται σ' αυτές αναφορικά με το χρόνο της έκδοσής του, συνηγορούν υπέρ του πολύ περιορισμένου χρόνου –και πυκνότητας– της κυκλοφορίας του. Η *Κυψέλη* εκδιδόταν σε σχήμα 8^ο από το τυπογραφείο των Αντωνίου Κορομηλά και Πλάτωνος Πασπαλλή και είχε μηνιαία κυκλοφορία, αν δεχτούμε πως οι πληροφορίες του φύλλου τίτλου του πρώτου τεύχους –του μοναδικού που συμπεριλαμβάνεται στο προαναφερόμενο σώμα– ισχύουν και για την έκδοση των λοιπών. Η κυκλοφορία του περιοδικού, με βάση τα στοιχεία τού –μοναδικού επίσης– οπισθόφυλλου του έκτου τεύχους, φαίνεται ότι εκτεινόταν και έξω από τα όρια της Κωνσταντινούπολης, στην Αθήνα, στη Σύρο, στη Σμύρνη και σε δύο πόλεις της σημερινής Ρουμανίας με ανθηρές για την εποχή ελληνικές κοινότητες, το Βουκουρέστι και το Γαλάτσι.¹²

Η *Κυψέλη* αποτέλεσε όχι μόνο ένα βραχύβιο, αλλά και ένα πολύ πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα, χαρακτηριστικά που μάλλον συνδέονται μεταξύ τους με σχέση αιτίου (το δεύτερο) και αιτιατού (το πρώτο), όχι μόνο για τον γυναικείο τύπο αλλά και για τον τύπο στο σύνολό του, καθώς βραχύβιες υπήρξαν οι περισσότερες εκδοτικές προσπάθειες, ιδιαίτερα του περιοδικού τύπου, στην

8. Για την Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου βλ. το αντίστοιχο λήμμα στο Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974: εφημερίδες περιοδικά, δημοσιογράφοι, εκδότες*, τ. Δ', Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών/Ε.Ι.Ε., 2008 (συντ. λήμματος Ελένη Φουρνάρη). Για μια συνοπτική παρουσίαση της ποιητικής της Ευφ. Σαμαρτζίδου βλ. Αθηνά Τερσούλη, *Ελληνίδες ποιήτριες*, Αθήνα 1951, σ. 17-20.

9. Το σώμα των 208 σελίδων εντοπίστηκε το 1912 από τον Μ. Γεδεών (*Αποσημειώματα χρονολόγου 1780-1800-1869-1913*, Αθήνα, Φοίνιξ, 1932, σ. 54) και φαίνεται να είναι το μόνο που έχει διασωθεί (φωτοαντίγραφα του βρίσκονται σήμερα στη βιβλιοθήκη του Ε.Λ.Ι.Α. και στην Κεντρική Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης). Ο υπολογισμός των τευχών και των σελίδων ανά τεύχος (48 σελίδες το πρώτο τεύχος και 32 το καθένα από τα υπόλοιπα) έγινε από την Ε. Φουρνάρη (ό.π., σ. 40).

10. Υπάρχει, για παράδειγμα, στο τελευταίο τεύχος διήγημα του οποίου η συνέχεια δηλώνεται ότι 'ακολουθεί' (Ανώνυμος, «Ανατροφή. Όνειρον δόξης», *Κυψέλη* 6 (1845) 197-208).

11. Μ. Γεδεών, ό.π., σ. 54.

12. Περισσότερα για τα εκδοτικά χαρακτηριστικά του περιοδικού βλ. στο λήμμα «Κυψέλη», Λ. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ. Β' (συντ. λήμματος Ε. Φουρνάρη).

πρώιμη αυτή φάση της εξέλιξής του στον οθωμανικό χώρο. Κατά τον χρόνο έκδοσης της *Κυψέλης* βρισκόταν σε κυκλοφορία ένα μόνο ελληνόγλωσσο έντυπο στην Κωνσταντινούπολη, *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (1843-1857¹³), ενώ είχαν προηγηθεί τρία άλλα έντυπα, τα περιοδικά *Η Μέλισσα του Βοσπόρου* (1841-1842¹⁴) και *Περιστέρα του Βυζαντίου* (1841 ή 1842¹⁵) και η εφημερίδα *Οθωμανικός Μηνύτωρ* (1835[:]-1841[:]¹⁶), η οποία αποτελούσε μετάφραση της επίσημης κυβερνητικής εφημερίδας *Takvim-i Vakayi* (1831-1850).¹⁷ Αναφορικά με τον γυναικείο τύπο, η *Κυψέλη* αποτελεί το πρώτο έντυπο που εκδίδεται στον οθωμανικό χώρο. Το πρώτο αρμένικο γυναικείο έντυπο (*Guitar*) της κύριας κατηγορίας του γυναικείου τύπου εκδόθηκε το 1863, ενώ το πρώτο τουρκικό το 1886· νωρίτερα, το 1869, είχε εκδοθεί από άνδρα εκδότη το τουρκικό γυναικείο περιοδικό *Tarakk-i Muhadderat* [Η Πρόσδος των Μουσουλμάνων Γυναικών]. Το πρώτο βουλγάρικο περιοδικό για γυναίκες (*Ruzhitsa*) εκδόθηκε με ανδρική

13. Στρατής Ταρίνας, *Ο Ελληνικός Τύπος της Πόλης. Α΄ μέρος Εφημερίδες*, Κωνσταντινούπολη, Ηχώ, 2007, σ. 125-127. Βλ. επίσης, Ανδρέας Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και το Ανατολικό ζήτημα 1866-1881: Η μαρτυρία του Νεολόγου της Κωνσταντινούπολης*, Αθήνα, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών/Γσουκάτος, 2007, σ. 28-29.

14. Δημήτρης Γκίνης, *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών 1811-1863*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών/Β.Ι.Ε., 21967, σ. 9. Σύμφωνα με το Στρ. Ταρίνα (ό.π., σ. 17), το περιοδικό εκδόθηκε το 1842.

15. Ο Δ. Γκίνης (ό.π., σ. 25) αναφέρει ως χρόνο έκδοσης του περιοδικού το 1841, ενώ στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια* (Αθήνα, Πυρσός, 1928-1929, λήμμα «Περιστέρα») αναγράφεται ως χρόνος έκδοσης το 1842, χρονολογία στην οποία συντείνει και η μαρτυρία του Μ. Γεδεών (ό.π., σ. 52).

16. Σχετικά με το χρόνο έκδοσης και κυκλοφορίας του εντύπου δεν υπάρχει συμφωνία στις πηγές: Ο Μ. Γεδεών αναφέρει πως εκδόθηκε το 1835 και ότι βρισκόταν σε κυκλοφορία το 1840, ενώ σύμφωνα με τον Α. Arslan, η εφημερίδα κυκλοφόρησε από το 1832 έως το 1850· στην ιδιωτική συλλογή του Στρ. Ταρίνα περιλαμβάνεται φύλλο της εφημερίδας με χρονολογία έκδοσης 1841 και έτος κυκλοφορίας Β΄. Από τη γράφουσα έχει επιλεγεί ως εγκυρότερη χρονολογία έκδοσης το 1835 και ως τελευταίο έτος επιβεβαιωμένης κυκλοφορίας το 1841. Βλ. Μ. Γεδεών, ό.π., σ. 49-50· Α. Arslan, ό.π., σ. 17-18· Στρ. Ταρίνας, ό.π., σ. 104-105.

17. Πιθανόν να εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη και τρίτο περιοδικό, *Ο Φανός της Μεσογείου* (1844), για το οποίο υπάρχει προαναγγελία έκδοσης και πρόσκληση για εγγραφή συνδρομητών (1 Μαρτίου 1844), βλ. Φίλιππος Ηλιού, *Ελληνική Βιβλιογραφία 1800-1863, Προσθήκες, συμπληρώσεις, Τετράδια Εργασίας* ΚΝΕ/ΕΙΕ 4, 1983, σ. 137, αρ. 712. Οι πληροφορίες όμως στις πηγές και τα στοιχεία της έκδοσής του δημιουργούν σύγχυση αναφορικά με τον τόπο έκδοσης: στο περιοδικό αναγράφεται ως τόπος έκδοσης η Αθήνα (βλ. και Απόστολος Σαχίνης, *Συμβολή στην ιστορία της Πανδώρας και των παλιών περιοδικών*, Αθήνα 1964, σ. 30-31, 120, 126· *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., «Φανός της Μεσογείου»), τόπο που ο Μ. Γεδεών (ό.π., σ. 52 και 54) αμφισβητεί, υποστηρίζοντας ότι εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη (Μάρτιος 1844). Τη θέση αυτή ενισχύει και η σχετική πληροφορία του περιοδικού *Άστρον της Ανατολής* 1 (1844) 1.

πρωτοβουλία το 1871, ενώ το πρώτο έντυπο που απευθυνόταν σε γυναίκες και είχε γυναίκες εκδότριες κυκλοφόρησε μετά τη δημιουργία του βουλγαρικού κράτους, το 1899 (η εφημερίδα *Zenski Glas* [Γυναικεία Φωνή]).¹⁸

Σκοπός της *Κυψέλης*, όπως δηλώνεται στο *Προοίμιον*, αλλά διαφαίνεται και από την *Αφιέρωσιν*, ένα είδος προλογικών ευχαριστιών «εις την ευκλεεστάτην και χαριεστάτην Σουλτάναν και Βασιλομήτορα», είναι να συμβάλει στην καθολική κοινωνική πρόοδο των λαών της Ανατολής: «Οι πιστοί και αθώοι της Ανατολής λαοί, ανταποκρινόμενοι εις τα υψηλά του Πολυαγαπητού Μονάρχου των αίσθηματά αμιλλώνται ήδη περί την παιδείαν [...] όθεν [...] τολμά να εξέλθῃ εις το φῶς και το ευτελές σύγγραμμα τούτο [...] δια να συντελέσῃ ούτω εις το πλήρες του μεγάλου αυτού σκοπού της κοινωνίας».¹⁹ Για την επίτευξη του στόχου αυτού το έντυπο απευθύνεται κυρίως στο γυναικείο πληθυσμό των λαών της Ανατολής. καθώς, κατά την εκδότρια, ο κοινωνικός αυτός στόχος δεν θα μπορούσε να επιτευχθεί στο σύνολό του, αν δεν συμπεριλαμβανόταν και «το ατυχές γυναικείον φύλον», «εν μέρος του ανθρωπίνου κόσμου το οποίον έχει επίσης δικαίωμα εις την ηθικὴν ζωήν».²⁰ Στη συνέχεια ο σκοπός της έκδοσης εξειδικεύεται με αναφορά στις μορφωτικές ποιότητες των περιεχομένων του: «[το περιοδικό] αμέτοχον από πολιτικές συζητήσεις, θέλει ενασχολείσθαι εν είδει εγκυκλοπαιδείας περί την εκπαίδευσιν και ηθικὴν μόρφωσιν του γυναικείου φύλου δια της πλέον διδακτικῆς, σεμνοπρεπούς και τερπνῆς ὕλης».²¹

Έτσι, η *Κυψέλη* αναδεικνύεται μέσα από τους σκοπούς της έκδοσής της σε μορφωτικό εκδοτικό εγχείρημα υπέρ των γυναικών. Πράγματι, η ὕλη του περιοδικού – μελέτες, ιστορικά διηγήματα, δοκίμια ιστορικού ή φιλοσοφικο-παιδαγωγικού περιεχομένου, λογοτεχνία κ.λπ. – έχει σχεδόν στο σύνολό της άμεση ή έμμεση σχέση με την παιδεία,²² εστιάζοντας στην τεκμηριωμένη ανά-

18. Βλ. Victoria Rowe, *A History of Armenian Women's Writing 1800-1922*, Καμπριτζ, Cambridge Scholars Press, 2003, σ. 131-168· Z. Toska, «From Ottoman Feminism», *ό.π.*, σ. 113-120· Nadezhda Alexandrova, «The debate on the 'Women's question' in Bulgarian Press of 19th century: Limits and Opportunities for Women's Education», Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου (επιμ.), *Γυναίκες*, *ό.π.*, σ. 95-104· Krassimira Daskalova (επιμ.), *From the Shadow of History: Women in Bulgarian Society and Culture (1840s-1940s)*, Σόφια, Bulgarian Group for Gender History Research, 1998, σ. 22-30.

19. Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, «Αφιέρωσις», *Κυψέλη* 1 (1845) σ'.

20. Στο *ίδιο*.

21. Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, «Προοίμιον», *Κυψέλη* 1 (1845) 16.

22. Ένας μικρός αριθμός ποιημάτων δε φαίνεται να σχετίζεται με την κύρια θεματική της αρθρογραφίας: Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου, «Η τερπνότης του έαρος» και «Συζυγικόν αίσθημα», *Κυψέλη* 1 (1845) 43-47· Κ.Π., «Ποίησις», *Κυψέλη* 2 (1845) 79-80· Ανώνυμος, «Αναμνήσεις», *Κυψέλη* 3 (1845) 110-111· Ανώνυμος, «Η δύσις του Ηλίου» και «Το μυστηριώδες αίσθημα ή η συνείδησις», *Κυψέλη* 4 (1845) 129, 143-144. Έμμεση σχέση με το θέμα φαίνεται να έχουν κυρίως τα διηγήματα: «Αλμάντζα, νεάνις μαύρη» (διήγημα σε συνέχειες, σ.

δειξη της γυναικείας εκπαίδευσης σε κοινωνική αναγκαιότητα και ανθρωπιστική επιταγή.

Στο λόγο του περιοδικού υπερτονίζεται η σπουδαιότητα της παιδείας, τόσο με την έννοια της γενικής καλλιέργειας του ατόμου όσο και της εκπαίδευσης. Η παιδεία προβάλλεται ως ύψιστο αγαθό, τονίζεται εμφατικά η αναμορφωτική της δύναμη για τις κοινωνίες και συνδέεται με την ηθική βελτίωση του ανθρώπου, παραπέμποντας στη βασική διαφωτιστική αρχή 'η γνώση ηθικοποιεί'. Έτσι, η πρόοδος των κοινωνιών και η ευδαιμονία του ανθρώπου φαίνεται να έχουν ως αναγκαία και ικανή συνθήκη την παιδεία.²³ Υιοθετώντας τις πλέον ριζοσπαστικές ιδέες του Διαφωτισμού, αναφέρεται σε μια γενική εκπαίδευση, κοινή για όλους, ανεξαρτήτως φύλου και κοινωνικής προέλευσης: «Ό,τι λέγομεν το εννοούμεν κοινόν και δια τα δύο γένη [...] τα γράμματα πρέπει να τα μαθάνωσι των διαφόρων τάξεων οι άνθρωποι δια να είναι αναλόγως φωτισμένοι».²⁴ Υπεραμύνεται του εφικτού της καθολικής εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της εκπαίδευσης των οικονομικά ασθενέστερων, υποστηρίζοντας ότι η ένδεια είναι πρόφαση και ότι η πραγματική αιτία είναι η συνήθεια της αμάθειας και η κακία. Προσδιορίζει επίσης πώς εννοεί την κοινή αυτή για όλους εκπαίδευση: Ως παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους ώστε να προκύψει για τον καθένα ωφέλεια ανάλογη των ικανοτήτων του —τις οποίες προσδιορίζει η φύση και όχι η κοινωνική προέλευση— και ως εκ τούτου κοινωνική ωφέλεια: «Εννοήσαμεν όμως τον κοινόν φωτισμόν ως κολυμβήθραν αναγεννήσεως, εκ της οποίας δεν φοβούμεθα να εξέλθωσιν όλοι, ή όλαι Δημοσθένεις ή Κλεοπάτραι».²⁵ Ειδικότερα, η εκπαίδευση των γυναικών προβάλλεται ως η στερεότερη βάση της προόδου, ενώ η απουσία μέριμνας γι' αυτήν ερμηνεύει την κοινωνική και πολιτισμική οπισθοδρόμηση που χαρακτηρίζει τις αντίστοιχες κοινωνίες. Το παράδειγμα χωρών, όπως η Αγγλία ή η Γαλλία —προηγμένα για την εποχή έθνη, όπως χαρακτηρίζονται—, που έχουν ήδη επιδείξει μέριμνα για τη γυναικεία εκπαίδευση, αποτελούν κατά τη ρητορική της Κυψέλης την εμπειρική απόδειξη της αλήθειας αυτής.²⁶

Την ίδια περίοδο —όπως και στις δυο προηγούμενες δεκαετίες— ο δημόσιος λόγος που αρθρώνεται υπέρ της γυναικείας εκπαίδευσης, αν και στο σύνολό του στηρίζεται στο διαφωτιστικό επιχείρημα («Παράβασις των θείων και ανθρωπίνων δικαιωμάτων να παραμεληθθί ο φωτισμός του πνεύματος των θυγατέρων [...] τοιαύτη πρόληψις εστάθη [...] έν από τα μεγαλύτερα εμπόδια εις

89-93, 136-143, 168-172, 183-196), «Η τελευταία δαίμων» (σ. 93-97), «Αππία» (σ. 130-135), «Η ανατροφή: Απάτη» (σ. 150-167), «Ανατροφή: Όνειρον δόξης» (σ. 197-128).

23. Βλ. Ευφρ. Σαμαρτζίδου, «Προοίμιον», *ό.π.*, σ. 9.

24. [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Ανατροφή», *Κυψέλη* 6 (1845) 180.

25. [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Η αρετή σώζει τας κοινωνίας», *Κυψέλη* 4 (1845) 126.

26. Ευφρ. Σαμαρτζίδου, «Προοίμιον», *ό.π.*, σ. 15.

την πρόοδον του ελληνικού πολιτισμού»,²⁷ «μην έχετε την παράδοξον πρόληψιν την καταδικάζουσιν τας γυναίκας εις την αμάθειαν»²⁸), δε φτάνει συνήθως στο ριζοσπαστισμό του λόγου της Κυψέλης, στην καθολική δηλαδή και ανεξάρτητη από ταξικούς προσδιορισμούς εκπαίδευση των γυναικών («η σπουδαία εκπαίδευσις των θυγατέρων πάσης οικογενείας διακεκριμένης εις την κατάστασιν και εις το γένος συμβάλλει...»²⁹), χωρίς όμως να αποτελεί απολύτως μεμονωμένη περίπτωση.³⁰

Στα περιεχόμενα της εκπαίδευσης των γυναικών δε γίνονται άμεσες και αναλυτικές αναφορές· αυτά υπεισέρχονται έμμεσα (γίνεται, για παράδειγμα, αναφορά στην ιστορία, στη μουσική, στις τέχνες, στις φυσικές επιστήμες, στην ηθική και στη θρησκευτική αγωγή) στην επιχειρηματολογία υπέρ μιας ουσιαστικής από την άποψη του περιεχομένου γυναικείας εκπαίδευσης, προκειμένου να καταδειχθεί η αντίθεση προς την ανατροφή που εστιάζει στον καλλωπισμό και στην εκμάθηση κανόνων καλής κοινωνικής συμπεριφοράς.³¹ Εξάιρεση αποτελεί η αναφορά στη 'βιομηχανική παιδεία', στην τεχνική/επαγγελματική δηλαδή εκπαίδευση, στην πραγμάτευση της οποίας αντανακλάται το διαφωτιστικό εκπαιδευτικό ιδεώδες για μια πρακτικά προσανατολισμένη εκπαίδευση, και ειδικότερα, η νεοελληνική διαφωτιστική σκέψη για την ατομική και κοινωνική χρησιμότητα της εργασίας και την εθνική αναγκαιότητα της επαγγελματικής εκπαίδευσης.³² Η τεχνική/επαγγελματική εκπαίδευση αποτελεί για την Κυψέλη παράγοντα ανάπτυξης και ευημερίας των κρατών· το παράδειγμα των προηγμένων ευρωπαϊκών χωρών –στις οποίες το διαφωτιστικό μοντέλο της τεχνικής/πρακτικής αγωγής βρίσκει εφαρμογή³³– αντιδιαστέλλεται με την περίπτωση

27. Νεόφυτος Βάμβας, *Αυτοσχέδιος ομιλία γενομένη εν Ερμούπολει τη ζ' Μαρτίου 1834 εις την έναρξιν του σχολείου των Ευγενών Κορασίων, του υπό την διδασκαλίαν της ευγενούς Ελληνίδος Ελένης Γεωργιάδη*, Ερμούπολη 1834, σ. 3.

28. [Μισάηλ Μιχαηλίδης], *Εγκυθίδουσις του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Αθήνα 1837, σ. 11. Βλ. επίσης, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων του Διοικητικού Συμβουλίου και των Συνελεύσεων της εν Αθήναις Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας*, Αθήνα 1845, σ. 7.

29. Ν. Βάμβας, *ό.π.*, σ. 3.

30. Υπέρ της εκπαίδευσης όλων, ανδρών και γυναικών, χωρίς ταξικούς φραγμούς, τάσσεται ο/η αρθρογράφος της *Αιγιναιάς*, με τα αρχικά Ι. Κ. («Δημοσία Εκπαίδευσις», εφημ. *Αιγιναιά*, αρ. 6, 15.8.1831, σ. 179-184 και αρ. 7, 15.9.1831, σ. 211-217).

31. Βλ. [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Η ανατολή», *Κυψέλη* 2 (1845) 51· [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Ανάγκη και αμέλεια της χρηστής ανατροφής», *Κυψέλη* 3 (1845) 102· [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Η αρετή», *ό.π.*, σ. 123.

32. Βλ. ενδεικτικά, Αδαμάντιος Κοραής, *Προλεγόμενα στους αρχαίους συγγραφείς*, τ. Β', Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1988, σ. 718-719· Κωνσταντίνος Κούμας, *Σύνταγμα Φιλοσοφίας*, τ. Δ', Βιέννη 1820, σ. 334-339· Ι. Κ., «Δημοσία Εκπαίδευσις», *ό.π.*, αρ. 6, σ. 182-183 και αρ. 7, σ. 215-216.

33. Το διαφωτιστικό μοντέλο αγωγής ενισχύεται στις πρώτες δεκαετίες του 19ου

του ελληνικού κράτους, η 'πενία' του οποίου αποδίδεται εμφατικά στην απουσία της τεχνικής επαγγελματικής εκπαίδευσης.³⁴ Έτσι, η 'βιομηχανική' εκπαίδευση προτείνεται ως αναγκαία για όλους και για όλες βαθμίδα της εκπαίδευσης, μετά την πρώτη βαθμίδα της γενικής παιδείας: «Εάν ήτο δυνατόν να εισακουσθώμεν, ηθέλαμεν επικαλεσθῆ την ύπαρξιν παγκοσμίου νόμου, ὅστις αφενός μεν να διατάττη την γενικὴν ἐκπαίδευσιν του ἀνθρωπίνου γένους, ἀφ' ἑτέρου δε να ἐπιβάλλῃ εἰς ὅλους τοὺς νέους καὶ εἰς ὅλας τὰς νεάνιδας τέχνην τινά...».³⁵ Για τις γυναίκες, ειδικότερα, («πλουσίας ἢ ἐνδεείς»), η ουσιαστική μόρφωση μαζί με την εκμάθηση κάποιας τέχνης αποτελούν τα ασφαλέστερα εφόδια για κάθε μελλοντική αρνητική συγκυρία της ζωής, ενώ παράλληλα τις καθιστούν ωφέλιμες στην οικογένεια και στην κοινωνία.³⁶ Σε μια περίοδο λοιπόν που η γυναικεία εκπαίδευση – με ελάχιστο αριθμό εκπαιδευτηρίων – έχει μόλις κάνει την εμφάνισή της στο χώρο,³⁷ για το μοντέλο της οργάνωσής της αναζητούνται ερείσματα, πέρα από το φιλοσοφικό στοχασμό, στην εμπειρία των ευρωπαϊκών χωρών.

Οι θέσεις του εντύπου για την εκπαίδευση αντλούν από τις φιλοσοφικο-παιδαγωγικές αρχές του ευρωπαϊκού και του νεοελληνικού Διαφωτισμού (έμφαση στην αξία της παιδείας και στη σύνδεσή της με την κοινωνική πρόοδο, πίστη στην ανάγκη της εκπαίδευσης όλων και στη χρησιμότητα της επαγγελματικής

αίωνα από τη Φυσιοκρατία, τον Υλισμό, τις προόδους της Οικονομίας και της Τεχνικής (εποχή εκβιομηχάνισης). Η επίδραση του Νεοανθρωπισμού, που σταδιακά επικρατεί στο 19ο αιώνα, αφορά κυρίως στη μέση εκπαίδευση, βλ. Albert Reble, *Ιστορία της Παιδαγωγικής*, μετάφρ. Θ. Χατζηστεφανίδης και Σ. Χατζηστεφανίδου-Πολυζώη, Αθήνα, Παπαδήμας, 72005, σ. 259-262, 374-389.

34. «Η Ελλάς σήμερον πένεται, και προϊόντος του χρόνου θέλει καταντήσῃ εἰς σκληροτέραν πενίαν, διότι λείπει ἀπ' αὐτῆν σήμερον το βιομηχανικόν πνεῦμα, λείπουναι τὰ βιομηχανικά ἔργα, και ἀντὶ τούτων θέλει ἔχει μετ' ὀλίγον χιλιάδας ποιητῶν, ρητόρων, διδασκάλων, και τάγματα ολόκληρα ἡμιμαθῶν νέων ἀργούντων και πολιορκούντων τὴν Κυβέρνησιν των δια να ζήσωσιν ὡς υπάλληλοι», [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Ανατροφή», ὅ.π., σ. 178. Αντίστοιχη κριτική διατυπώνεται ἀπὸ τὰ μέσα τῆς δεκαετίας του 1850 και ἐξῆς, και στο χώρο του ελληνικοῦ κράτους, βλ. Ἀλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε: Τεχμήρια Ιστορίας 1821-1894*, τ. Α', Αθήνα, Ερμής, 1973, σ. λγ'-λδ', 134-136, 149-151.

35. [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Ανατροφή», ὅ.π., σ. 180.

36. Στο ίδιο. Βλ. επίσης [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Η ανατροφή: Απάτη», *Κυψέλη* 5 (1845) 151, 166.

37. Συστηματικά οργανωμένα σχολεία (αλληλοδιδασκικά) εμφανίζονται στο χώρο από το 1840 και εξής (εξάιρεση αποτελεί η Σύμυρνη όπου ιδρύονται ελληνικά σχολεία το 1834 και 1835): στην Αδριανούπολη (1840 ή 1841 και άλλα δύο το 1854), στη Μυτιλήνη (1840), στη Φιλιππούπολη (ιδιωτικό το 1847, κοινοτικό το 1851), στις Σέρρες (1853), στη Θεσσαλονίκη (1854), στην Κορυτσά (1857). Στην Κωνσταντινούπολη την περίοδο κυκλοφορίας της Κυψέλης φαίνεται να λειτουργούν ένα μόνον κοινοτικό σχολείο, το –με την μετέπειτα επωνυμία– *Σχολείο Απόρων Κορασίων* (1844) και πιθανόν ένα ιδιωτικό (1841). Βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ὅ.π., σ. 44-46, 57-62, 65-69, 75-77, 81-82, 93-95· Μ. Γεδεών, ὅ.π., σ. 133.

εκπαίδευσης, θετική νοηματοδότηση της εργασίας κ.λπ.), αντανακλώντας τις απόψεις των πιο προοδευτικών κατευθύνσεών τους.³⁸ Η *Κυψέλη* ασκεί κριτική στις πατριαρχικές αντιλήψεις που αμφισβητούν τις διανοητικές ικανότητες των γυναικών και αποδίδει την περιθωριοποίηση και τη μορφωτική τους κατάσταση στον ιστορικά συγκροτημένο ανδροκρατικό χαρακτήρα των κοινωνιών.³⁹ Η αρχή της φυσικής ισότητας των ανθρώπων, φιλοσοφική αρχή για την απόδοση των πρωταρχικών ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλους, αποτελεί τη θεωρητική βάση της όλης επιχειρηματολογίας της εκδότριας, καταδεικνύοντας μια ισχυρή προσήλωση στις φυσιοκρατικές ιδέες του Διαφωτισμού και αποδοχή βασικών παραδοχών της πολιτικής του φιλοσοφίας.⁴⁰ Έτσι, επειδή τα δικαιώματα «τα επιδαφιλεύει η φύσις»⁴¹ στο σύνολο της ανθρωπότητας, εξίσου στις γυναίκες και στους άνδρες, η άρνηση του δικαιώματος της παιδείας στις γυναίκες συνιστά κοινωνική αδικία.

Η διαφωτιστική επιχειρηματολογία χρησιμοποιείται για να στηριχθεί η καταδίκη αυτής της κοινωνικής αδικίας, που προβάλλεται ως ιδιαίτερα αξιοκατάκριτη στην εποχή των Φώτων. Για την αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης δεν διατυπώνονται άμεσες διεκδικήσεις ούτε υιοθετείται λόγος ανατρεπτικός. Η ρητορική παραμένει στο επίπεδο της ανάδειξης του προβλήματος. Υποθετικοί συλλογισμοί που αντιστρέφουν την κοινωνική κατάσταση των δύο φύλων –παρεμφαίνοντας έναν συγκρατημένο φεμινιστικό λόγο– εγγράφονται στο λόγο του εντύπου, όχι όμως για να συζητηθούν («καίριως και ανωφελώς τα δικαιώματα εκατέρων των γενών»),⁴² αλλά προκειμένου να καταδειχθεί το μέγε-

38. Γενικότερα για την επίδραση του Διαφωτισμού στη γυναικεία εκπαίδευση βλ. Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 252-281· Σιδηρούλα Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/ΓΓΝΓ, 1986, σ. 137-145· Ελένη Φουρνάρη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών: ελληνικοί προβληματισμοί (1830-1910)*. Ένα ανθολόγιο, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας/ΓΓΝΓ, 1987, σ. 14-17. Για το διαφωτιστικό επίχειρμα ειδικότερα στο λόγο της *Κυψέλης* βλ. και Ε. Φουρνάρη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό επίχειρμα», *ό.π.*, σ. 73-54.

39. Κατά την *Κυψέλη*, οι διαφορές που έχουν αναφανεί ανάμεσα στα δύο φύλα είναι αποτέλεσμα ανατροφής και συνηθειών που εξαρτώνται από τις εθνικές νομοθεσίες, τις οποίες ορίζουν οι άνδρες. Για να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για τις διανοητικές ικανότητες των δύο φύλων, θα πρέπει να τους παρασχεθεί η ίδια εκπαίδευση. Στη διατύπωση των απόψεων αυτών είναι εμφανής η ομοιότητα με τη συλλογιστική της M. Wollstonecraft. Βλ. [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Προοίμιον», *ό.π.*, σ. 12-15· [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Σύγκρισις ή Περί ισότητος των δύο γενών», *Κυψέλη* 1 (1845) 29-30· Pamela Frankau (Intr.), *Mary Wollstonecraft 'The Rights of Women' - John. Stuart Mill 'The Subjection of Women'*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη, Everyman's Library/Dent & Dutton, 1954, σ. 23-42.

40. Βλ. ενδεικτικά: [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Σύγκρισις», *ό.π.*, 25-30· [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Οι Πρώτοι Ρωμαιοί», *Κυψέλη* 2 (1845) 82.

41. [Ευφρ. Σαμαρτζίδου], «Σύγκρισις», *ό.π.*, σ. 26.

42. Στο ίδιο, σ. 25.

θος της αδικίας εις βάρος των γυναικών.⁴³ Επομένως, βρισκόμαστε περισσότερο στο πλαίσιο του λόγου της Wollstonecraft και της έκκλησής της για παροχή κοινωνικών δικαιωμάτων, με πρωταρχικό το δικαίωμα στην εκπαίδευση, και πολύ λιγότερο στο πλαίσιο ενός λόγου διεκδικητικού και απερίφραστα καταγγελτικού της καταπίεσης των γυναικών.

Με την ανωτέρω επιχειρηματολογία και φιλοσοφικο-πολιτική τεκμηρίωση, η συγκρότηση της έννοιας της καθολικής γυναικείας εκπαίδευσης, όπως εγγράφεται στο λόγο της *Κυψέλης*, αντανακλά το προτεινόμενο από τους νεοέλληνες διαφωτιστές μοντέλο μιας καθολικής ή λαϊκής παιδείας, δύο εννοιών σχεδόν ταυτόσημων στο διαφωτιστικό λόγο. Η εκπαίδευση 'από την οποία δεν πρέπει να εξαιρείται κανείς' συμπεριλαμβάνει, για τους νεοέλληνες διαφωτιστές, όλες τις τάξεις των 'κοσμικών' και αναφέρεται σε μια στοιχειώδη τουλάχιστον εκπαίδευση (ανάγνωση, γραφή, αρίθμηση) στα κοινά σχολεία και σε μια τεχνική/επαγγελματική, στα πραγματικά σχολεία, από την οποία τα μεσαία και ανώτερα κοινωνικά στρώματα δεν εξαιρούνται· διαφοροποιείται όμως το είδος των προτεινόμενων επαγγελμαμάτων στα παιδιά των στρωμάτων αυτών.⁴⁴ Οι γυναίκες, αν και συμπεριλαμβάνονται στην έννοια της εκπαίδευσης όλων («και το κοράσιον χρειάζεται, καθώς ο παις, φυσικήν τινά και επιμελώς γενομένην ανάπτυξιν και κίνησιν και μόρφωσιν όλων των διαθέσεων και δεξιοτήτων και δυνάμεών του»⁴⁵), αποκλείονται όμως με σαφήνεια ή και ρητά από την επαγγελματική κατάρτιση, όταν γίνεται συγκεκριμένη αναφορά στην εκπαίδευσή τους: «αυτή δε [η γυνή] πρέπει να λάβη αγωγήν, εκ της οποίας να διδαχθή την οικιακήν κυβέρνησιν, επειδή μέλλει να γείνη οικοδόσποινα και μήτηρ, και όχι ποτέ μέτοχος των δημοσίων πραγμάτων».⁴⁶ Όχι τα 'κοράσια', αλλά 'οι παίδες' «θέλουν εκλέξειν εξάπαντος, εν από τα εφεξής γενικότερα τρία έργα, γεωπονικήν, αν ζώσιν εις τα χωρία, ή τέχνην τινά, ή εμπορίαν, αν ζώσιν εις τας πόλεις».⁴⁷ Έτσι, η προτεινόμενη στο διαφωτιστικό λόγο καθολική εκπαίδευση των γυναικών περιορίζεται σε μια ευρεία γενική παιδεία, από την οποία αποκλείονται οι επαγγελματικές με οποιαδήποτε έννοια προεκτάσεις.⁴⁸ Ο λόγος λοιπόν της *Κυψέλης*, προτείνοντας την εκμάθηση μιας τέχνης/επαγγέλματος και για τις γυναίκες όλων των κοινωνικών τάξεων και οδηγώντας τις περί καθολικής παιδείας διαφωτιστικές θέσεις ως τις ακραίες λογικές τους συνέπειες, καθιστά το

43. Στο ίδιο: [Ευφροσύνη Σαμαρτζίδου], «Το ωραίον φύλον», *Κυψέλη* 1 (1845) 21.

44. Αδ. Κοραής, *ό.π.*, σ. 718-719· Κ. Κούμας, *ό.π.*, σ. 334-339· Ι. Κ., «Δημοσία Εκπαίδευσις», *εφημ. Αιγυψία*, αρ. 7, 15.9.1831, σ. 211-217.

45. Κ. Κούμας, *ό.π.*, σ. 323.

46. Στο ίδιο, σ. 323-324.

47. Στο ίδιο, σ. 335.

48. Στο ίδιο, σ. 322-324· Κ. Θ. Δημαράς, κ.ά. (επιμ.), *Αδαμάντιος Κοραής, Αλληλογραφία 1810-1816*, Γ', Αθήνα, ΟΜΕΔ, 1979, σ. 376-380.

αίτημα για εκπαίδευση των γυναικών, ουσιαστικά, αίτημα ισότιμης συμμετοχής στην προτεινόμενη από τον διαφωτιστικό λόγο καθολική-λαϊκή εκπαίδευση των 'παιδών'. Η ταξική διαφοροποίηση αναφορικά με την καθολική/λαϊκή εκπαίδευση που υπόρρητα εγγράφεται στον λόγο της *Κυψέλης* αφορά στην πρακτική αξιοποίηση των γνωστικών εφοδίων της καθολικής/λαϊκής παιδείας, τα οποία για μεν τις γυναίκες των κατώτερων τάξεων θα αποτελέσουν επαγγελματικό εφόδιο ζωής, για δε τις γυναίκες των ανώτερων εγγύηση κατά των πιθανών αντιξοοτήτων της ζωής.

Αναδεικνύεται έτσι ο λόγος της *Κυψέλης* για την καθολική γυναικεία εκπαίδευση ιδιαίτερα ριζοσπαστικός για την εποχή του. Το επιχείρημα υπέρ της εκπαίδευσης όλων των γυναικών συγκροτείται, ειδικότερα στο χώρο του ελληνικού κράτους, στα μέσα της δεκαετίας του 1850, αν και με ρητούς ταξικούς διαχωρισμούς και χωρίς επαγγελματικές διαστάσεις πέραν του διδασκαλικού επαγγέλματος.⁴⁹

Ευρυδίκη (1870-1873)

Η *Ευρυδίκη* αποτελεί το δεύτερο χρονολογικά γυναικείο εκδοτικό εγχείρημα στον ίδιο χώρο. Μακροβιότερη της προγενέστερης *Κυψέλης*, αλλά επίσης βραχύβια,⁵⁰ εκδόθηκε στην Κωνσταντινούπολη από την Αιμιλία Κτενά Λεοντιάδα, αδελφή της Σαπφούς Λεοντιάδος, γνωστής παιδαγωγού και διευθύντριας παρθενωγαγείων. Η *Ευρυδίκη* κυκλοφόρησε για τρία περίπου χρόνια, αρχικά ως εβδομαδιαία έκδοση (21.11.1870-24.3.1871), στη συνέχεια ως πενθήμερη (14.4.1871-30.10.1871) και τέλος ως δεκαπενθήμερη (15.1.1872-20.10.1872 και 8.3.1873-30.5.1873) και εκδόθηκαν συνολικά εβδομήντα έξι τεύχη. Παρότι εξαγγέλλεται ως δεκαεξασέλιδο έντυπο,⁵¹ ο αριθμός των σελίδων ποικίλλει: οκτώ έως δώδεκα σελίδες τον πρώτο χρόνο της έκδοσής της (οκτώ σελίδες κατά την πενθήμερη κυκλοφορία και δώδεκα κατά την εβδομαδιαία) και δεκαέξι έως είκοσι τέσσερις σελίδες τα δύο επόμενα χρόνια (ο αυξημένος αριθμός σελίδων,

49. Βλ. ενδεικτικά Δημήτριος Αιγιάν, «Περί της Εκπαιδύσεως των Γυναικών», (Αθήνα 1855), στο Ε. Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών*, ό.π., σ. 152-153· «Πολυτίμη Κουσκούρη, Περί της Εκπαιδύσεως του γυναικείου φύλου», *Νέα Παιδωόρα* 3 (1853) 521.

50. Για το διαχωρισμό των περιοδικών βάσει της διάρκειας της κυκλοφορίας τους βλ. Χαράλαμπος Α. Καράογλου, *Το Περιοδικό «Μούσα» (1920-1923). Ζητήματα ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Νεφέλη, 1991, σ. 18. Η διάρκεια κυκλοφορίας των περιοδικών στον οθωμανικό χώρο την περίοδο αυτή κυμαίνεται μεταξύ ενός και τριών ετών για την πλειονότητα των περιοδικών, με μικρό αριθμό από αυτά να φτάνει τα πέντε έτη, ενώ ελάχιστες εξαιρέσεις ξεπερνούν το φραγμό των πέντε ετών.

51. Αιμιλία Κτενά Λεοντιάς «[Προλογικό σημείωμα]», *Ευρυδίκη* 1 (1870) 2.

περισσότερες δηλαδή από είκοσι, οφείλεται στην έκδοση διπλών τευχών).⁵² Το γεωγραφικό εύρος της κυκλοφορίας της φαίνεται –με βάση τα στοιχεία των ανταποκριτών, τα οποία παρέχονται για τα δύο πρώτα έτη– να εκτείνεται σταδιακά από περιοχές εγγύτερες στην Κωνσταντινούπολη προς όλο το χώρο της οθωμανικής επικράτειας, στο ελληνικό κράτος και σε κάποιες ευρωπαϊκές πόλεις.⁵³

Η έκδοση της *Ευρυδίκης* απέχει μια εικοσιπενταετία από την έκδοση της *Κυψέλης*. Στο ένα τέταρτο του αιώνα που μεσολαβεί οι κοινωνικές συνθήκες, οι ιδεολογίες αλλά και η εκδοτική κουλτούρα έχουν διαφοροποιηθεί λόγω των σημαντικών κοινωνικο-πολιτικών αλλαγών που επέρχονται από τα μέσα του 19ου αιώνα και εξής στο συγκεκριμένο γεωπολιτικό χώρο. Έντυπα εκδίδονται με μεγαλύτερη συχνότητα, όχι τόσο λόγω της ελευθεροτυπίας –που από το 1864 και εξής υφίσταται σταδιακά εντονότερους περιορισμούς–, όσο λόγω της μέγιστης εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων που παρέχει το θεσμικό πλαίσιο για τον τύπο.⁵⁴ η αύξηση του πληθυσμού της ελληνικής κοινότητας της πόλης (230.000-287.000 κάτοικοι) και της εγγραμματοσύνης των κατοίκων της (το 1870 λειτουργούν 112 σχολεία στην ευρύτερη περιοχή της πόλης –55 στην πόλη και στα προάστια– με 9.731 μαθητές/τριες, μεταξύ των οποίων 19 παρθενωγωγεία με 2.638 μαθήτριες⁵⁵) λειτουργούν ενθαρρυντικά για την ανάληψη εκδοτικών επιχειρημάτων και από τα δυο φύλα. Κατά την περίοδο έκδοσης της *Ευρυδίκης* κυκλοφορούν στην Κωνσταντινούπολη δέκα ελληνόγλωσσες εφημερίδες και πέντε ελληνόγλωσσα περιοδικά πλην της ίδιας⁵⁶ –χωρίς να υπολογίζονται οι πε-

52. Ο προαναφερόμενος αριθμός σελίδων δεν τηρείται απόλυτα. Για παράδειγμα, κατά την περίοδο της εβδομαδιαίας κυκλοφορίας υπάρχουν τεύχη με δεκαεξί σελίδες, κατά την πενήμερη τεύχη με δέκα σελίδες και κατά την δεκαπενθήμερη κυκλοφορία τεύχη με περισσότερες των είκοσι τεσσάρων σελίδων. Αναλυτικότερα για τα εκδοτικά χαρακτηριστικά βλ. Μ. Γριβέα, *Το γυναικείο περιοδικό Ευρυδίκη*, ό.π., σ. 12-21. Βλ. επίσης το λήμμα «Ευρυδίκη», στο Α. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια*, ό.π., τ. Β', σ. 284-286.

53. Ενδεικτικά, το περιοδικό αποστέλλεται στη Χρυσούπολη, Χαλκηδόνα, Σμύρνη, Μυτιλήνη, Χίο, Σάμο, Γούργεβο (Βλαχία), Βάρνα, Αλεξάνδρεια, Νικομήδεια, Προύσσα, Θεσσαλονίκη, Αθήνα, Βόλο, Γαλάτσι (Ρουμανία), Γύθειο, Ιωάννινα, Καλλιπόλη, Χανιά, Ηράκλειο, Κυδωνίες, Λάρισα, Φιλιππούπολη, Τραπεζούντα, Μασσαλία, Λειψία, Βερολίνο κ.α. Βλ. *Ευρυδίκη* 1 (1870) 12, 3 (1870) 36, 9 (1871) 108, 20 (1871) 8, 37 (1871) 144, 16 (1872) 248.

54. Για τις προσπάθειες ελέγχου του μη τουρκικού τύπου βλ. Α. Arslan, ό.π., σ. 20-38.

55. Στα αριθμητικά στοιχεία δε συμπεριλαμβάνονται τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Βλ. Κ. Δαλακούρα, ό.π., σ. 47-49, 377· Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σ. 37-38, 55-56· Μ. Γεδεών, ό.π., σ. 74-75.

56. Ο υπολογισμός των εντύπων στηρίζεται σε συγκριτικό και περαιτέρω έλεγχο των πληροφοριών που παρέχονται στα: Μ. Γεδεών, *Αποσημειώματα*, ό.π., σ. 8-73· Δ. Γκίνης, *Κατάλογος ελληνικών εφημερίδων*, ό.π.· Κώστας Μάγερ, *Ιστορία του ελληνικού Τύπου*

ριδικές εκδόσεις ή οι επετηρίδες των συλλόγων— σε ένα σύνολο περισσότερων από πενήντα εντύπων.⁵⁷ Έτσι, η έκδοση της *Ευρωδίκης* δε συνιστά μεμονωμένο εγχείρημα, όπως αυτό της *Κυψέλης*, αλλά εγχείρημα ενταγμένο σε μια ακμαία και πλουραλιστική—θεματικά και εθνογλωσσικά— εκδοτική και αναγνωστική κουλτούρα, γεγονός που συνδέεται με τη μεγαλύτερη διάρκεια της κυκλοφορίας της και τον αυξημένο αριθμό συνεργασιών.⁵⁸ Η κοινωνική ιδεολογία επίσης για τα φύλα έχει διαφοροποιηθεί: τις αμφισβητήσεις για την οντολογική και ηθικο-πνευματική ισοτιμία των γυναικών αντικατέστησε ο φιλογυνικός λόγος και η προβολή του δόγματος της ισότητας στη διαφορά,⁵⁹ ενώ η αυξανόμενη πρόσβαση των γυναικών στην εκπαίδευση έστρεψε τη δημόσια συζήτηση στη σχέση των γυναικών με το δημόσιο χώρο. Από την άποψη των εθνικοπολιτι-

1790-1900, τ. Α΄, Αθήνα, Α. Δημόπουλος, 1957, σ. 287-289, 305-306· Στρ. Ταρίνας *Ο ελληνικός Τύπος*, ό.π., σ. 25-152· Χρυσόθεμις Σταματοπούλου-Βασιλάκου, *Το ελληνικό θέατρο στην Κωνσταντινούπολη το 19ο αιώνα*, Αθήνα, Νέος Κύκλος Κωνσταντινουπολιτών, 1994, σ. 59-72· Α. Αντωνόπουλος, *Οι Έλληνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας*, ό.π., σ. 27-54· Α. Σαχίνης, *Συμβολή*, ό.π., σ. 11-35, 86-107· Α. Arslan, ό.π., σ. 18-19. Ο Κ. Σβολόπουλος (ό.π., σ. 64) υπολογίζει τον αριθμό των ελληνικών εκδόσεων στη δεκαετία του 1870 σε 13 έντυπα.

57. Τα έντυπα που φαίνεται (βλ. προηγούμενη σημείωση) να βρίσκονται σε κυκλοφορία συγχρόνως με την *Ευρωδίκη* είναι: Α) Εφημερίδες: 1. *Ανατολικός Αστήρ* (1861-1894), 2. *Τηλέγραφος του Βοσπόρου και Βυζαντίου* (22 Ιουνίου 1857-29 Δεκεμβρίου 1871), από τη συνένωση των εφημερίδων *Ο Τηλέγραφος του Βοσπόρου* (1843-Ιούνιος 1857) και *Βυζαντίς* (1856-1857): η έκδοση συνεχίζεται ως *Βυζαντίς* από το 1872 έως το 1904, 3. *Ο Διογένης* (Απρίλιος 1870-Ιανουάριος 1873), 4. *Ο Κουδουνάτος* (24 Μαρτίου-7 Ιουλίου [;] 1873), 5. *Θεατής* (1869-1875), 6. *Κωνσταντινούπολις* (1867-1873), η οποία συνεχίζει την έκδοσή της με τον τίτλο *Θράκη* (7 Οκτωβρίου 1873-1880), *Αγνή* (6 Ιουνίου 1880-10 Ιουνίου 1884) και πάλι με τον τίτλο *Κωνσταντινούπολις* έως το 1908[;], 7. *Νεολόγος* (1867-1897 και 1908-1922): αρχικά εκδίδεται με τους τίτλους *Νεολόγος της Ανατολής* (23 Ιουλίου-29 Δεκεμβρίου 1867) και *Νεολόγος της Ανατολής και Ομόνοια* (1 Ιανουαρίου 1867-9 Μαρτίου 1867), 8. *Ομόνοια* (2 Ιανουαρίου-17 Δεκεμβρίου 1870), 9. *Τύπος Κωνσταντινουπόλεως* (17 Φεβρουαρίου 1870-27 Ιανουαρίου 1871), που συνεχίζει την έκδοσή του ως *Τύπος* (1 Φεβρουαρίου 1871-3 Αυγούστου [;] 1877), 10. *Εκκλησιαστική Επιθεώρησης* (1871-1879). Β) Περιοδικά: 1. *Επτάλοφος Νέα* (1865-1871), ως συνέχεια του περιοδικού *Επτάλοφος* (1862-1864), που το 1867 εκδίδεται για έξι μήνες συγχρόνως και ως εφημερίδα, 2. *Μουσείον* (1868-1873), 3. *Φιλολογικόν Δελτίον* (1869-1871), 4. *Βιβλιογραφικόν Δελτίον της Ελληνικής Φιλολογίας* (1872-1873), 5. *Καραβίδα* (1873-1874).

58. Ενώ οι συνεργασίες απουσιάζουν από την *Κυψέλη* (μόνον ένα ποίημα και δύο άρθρα υπογράφονται με αρχικά διαφορετικά από της εκδότριας), στην *Ευρωδίκη* εμφανίζεται ένας μεγάλος αριθμός συνεργασιών: 103 συνεργάτες/τριες (μεταξύ των οποίων 37 γυναίκες και 16 που υπογράφουν με αρχικά). Περισσότερα για τις συνεργασίες των δύο εντύπων βλ. Ε. Φουρναράκη, «Ένα πρώιμο εκδοτικό εγχείρημα», ό.π., σ. 40· Μ. Γριβέα, ό.π., σ. 100-104.

59. Βλ. Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών: Η γένεση μιας φεμινιστικής συνειδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Αθήνα, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1987, σ. 50-88.

κών ιστορικών συνθηκών, η δημιουργία ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας (1872) και οι συνθήκες του Λονδίνου (1878) και του Αγ. Στεφάνου (1878) επικυρώνουν την εγκατάλειψη του δόγματος της ακεραιότητας της οθωμανικής αυτοκρατορίας και δίνουν ώθηση στον αρχόμενο από τα τέλη της δεκαετίας του 1850 ανταγωνισμό των βαλκανικών εθνοτήτων, ο οποίος αντικατοπτρίζεται σ' όλη την πολιτισμική και ειδικότερα την εκπαιδευτική τους δραστηριότητα, που ενισχυόμενη οικονομικά από τα αντίστοιχα εθνικά κέντρα και τις εθνικές αστικές τάξεις του οθωμανικού χώρου και της διασποράς, εντείνεται με ταχύτατους ρυθμούς.⁶⁰

Οι μεταβαλλόμενες ιδεολογικές και πολιτικές συνθήκες αντανακλώνται στους σκοπούς που υπηρετεί η έκδοση του εντύπου, στα περιεχόμενα, στη θεματολογία, στην επιχειρηματολογία, στη φιλοσοφικοπολιτική τεκμηρίωση των προβαλλόμενων θέσεων, αλλά και στα τυπικά εκδοτικά του χαρακτηριστικά. Η διαφορά των δύο εντύπων είναι ήδη εμφανής στο περιεχόμενο των προλογικών τους ευχαριστιών προς την οθωμανική κυβέρνηση. Ενώ οι ευχαριστίες της Κυψέλης εστιάζονται στη δυνατότητα που της παρασχέθηκε να συμβάλει, μέσω του φωτισμού των γυναικών, στην αναγεννητική προσπάθεια των λαών της Ανατολής, οι ευχαριστίες της *Ευρυδίκης* αφορούν στην ισότιμη αντιμετώπιση των εκπολιτιστικών και μορφωτικών εγχειρημάτων και των δύο φύλων: «εν ίση μοίρα τίθησι [η Σ. Αυτοκρατορική Κυβέρνησις] την οπωσδήποτε διανοητικήν πρόοδον αμφοτέρων των φύλων παντός αδιακρίτως έθνους και φυλής».⁶¹

Η έκδοση της *Ευρυδίκης* υπηρετεί και αυτή, με βάση το προλογικό της σημείωμα, το σκοπό της πρόοδου και της πνευματικής ανάπτυξης του γυναικείου φύλου της Ανατολής: «Ο πόθος —ο διακαής, ο διάπυρος— της Ευρυδίκης ταύτης έστιν εις σκοπός, μία αρχή, μία ιδέα, η ανάπτυξις, η πρόοδος, η αναγέννησις των εν τη Ανατολή αδελφών αυτής εν πνεύματι, εν διανοία [...]».⁶² Προτάσσεται όμως όχι η δια του φωτισμού των γυναικών πρόοδος της κοινωνίας, αλλά η «δια του Ορθοδοξούντος Ελληνισμού» διάδοση της γυναικείας παιδείας («πέρ του εθνικού μεγαλείου»)⁶³ Ο «εθνοφελής» αυτός σκοπός της γυναικείας πνευματικής ανάπτυξης θα επιδιωχθεί με τη συγκρότηση ενός πλούσιου μορφωτικού προγράμματος με θεματικό κέντρο τη γυναίκα ως φυσικό/ανθρώπινο και κοινωνικό ον. Σύμφωνα με τις εξαγγελίες του περιοδικού, η ύλη θα περιλαμβάνει μελέτες για την ιστορία των γυναικών, τη φύση και τον κοινωνικό τους προορισμό, πορίσματα επιστημονικών ερευνών για θέματα που αφορούν στη ζωή των γυναικών,

60. Για τον εθνικισμό και την εκπαίδευση βλ. Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 305-340· Σοφία Βούρη, *Εκπαίδευση και εθνικισμός στα Βαλκάνια: Η περίπτωση της νοτιοδυτικής Μακεδονίας 1870-1904*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 1992.

61. Αιμ. Κτενά-Λεοντιάς, «[Προλογικό σημείωμα]», *ό.π.*, σ. 1.

62. Στο *ίδιο*, σ. 1-2.

63. Στο *ίδιο*, σ. 2.

παρουσίαση της γυναικείας εκπαιδευτικής πραγματικότητας και ειδικότερα της 'δημόσιας εκπαίδευσης' των γυναικών, λογοτεχνία και γενικότερα, «ότι σεμνόν και λυσιτελές εκ του λειμῶνος των Μουσῶν».⁶⁴

Στην επιδίωξη των μορφωτικών στόχων του περιοδικού, η θεματική για τη γυναικεία εκπαίδευση παρότι παρουσιάζεται ως ένας μεταξύ άλλων θεματικός άξονας, καταλαμβάνει εν τούτοις σημαντικό μέρος της όλης αρθρογραφίας: άρθρα και μελέτες με καθαρά εκπαιδευτικό περιεχόμενο υπάρχουν σε 25 από τα 76 τεύχη του εντύπου (33% των τευχών). Το θέμα όμως της γυναικείας εκπαίδευσης υπεισέρχεται και σε πολλές άλλες κατηγορίες της ύλης (π.χ. κοινωνική θέση της γυναίκας, οικιακή οικονομία, βιογραφίες, λογοτεχνία, κ.λπ.), με αποτέλεσμα να διαπερνά ουσιαστικά το σύνολο σχεδόν των τευχών του εντύπου. Εξάλλου τόσο από το προλογικό σημείωμα της Ευρυδικής όσο και από τη μελέτη της ύλης της προκύπτει ότι, παρότι το μέγιστο μέρος της αρθρογραφίας αφορά στον προβληματισμό για τη φύση και τον κοινωνικό προορισμό των γυναικών, σκοπός της αρθρογραφίας τείνει να είναι η διεκδίκηση διευρυμένης εκπαίδευσης για τις γυναίκες. Έτσι, είκοσι πέντε χρόνια μετά την έκδοση της *Κυψέλης* ο λόγος για την εκπαίδευση παραμένει κυρίαρχος και στην *Ευρυδική*: αλλάζοντας όμως οι ποιότητες εκφοράς του· από την προσπάθεια ανάδειξης της αναγκαιότητας και της σπουδαιότητας της γυναικείας εκπαίδευσης και της αδρής σκιαγράφησης των περιεχομένων της, ο λόγος της *Ευρυδικής* περνά στην εμφαντική διεκδίκηση του δικαιώματος των γυναικών στην εκπαίδευση και σε συγκεκριμένα αιτήματα για τα χαρακτηριστικά και το εύρος της.

Καθολικό αίτημα της *Ευρυδικής* είναι η ουσιαστική και ευρεία παιδεία, που καλλιεργεί τις ικανότητες των γυναικών, οξύνει τη σκέψη και παρέχει πραγματική και ωφέλιμη γνώση. Η ημιμάθεια –αποτέλεσμα της επιπόλαιης και περιορισμένης παιδείας– στηλιτεύεται ως ανθηλληνική και προβάλλεται ως διπλά αρνητική στην περίπτωση των γυναικών, οι οποίες αναλαμβάνουν επιπλέον την ανατροφή και τη διαπαιδαγώγηση ολόκληρου του έθνους.⁶⁵ Υποστηρίζεται ότι η βαθιά και ουσιαστική παιδεία θα προκύψει, αν παρασχεθεί στις γυναίκες εκπαίδευση ίση ή σχεδόν ίση με την εκπαίδευση των ανδρών.⁶⁶ Στην ισότιμη εκπαιδευτική μέριμνα για τα δύο φύλα –θεμελιωμένη στο δόγμα της ισότητας στη διαφορά που συστηματικά επεξεργάζεται το έντυπο– συμπεριλαμβάνεται το σύνολο των γυναικών, ενώ στηλιτεύεται η άποψη που θεωρεί περιττή την

64. Στο ίδιο.

65. Βλ. Βοσπορίς, «Ολίγιστα περί γυναικός [Μέρος 2ο]», *Ευρυδική* 10 (1871) 110· Δ. Ι. Σκέντου, «Το εν Αντιγόνη Παρθεναγωγείον», *Ευρυδική* 8 (1872) 136.

66. «[...] συμφωνώ και ως προς την εντελή και ίσην σχεδόν τω ανδρι εκπαίδευσιν αυτής», Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της γυναικός [Μέρος 5ο]», *Ευρυδική* 6 (1871) 63. Βλ. και Ι. Αθανασιάδης, «Περί εκπαίδευσως και ανατροφής του γυναικείου φύλου», *Ευρυδική* 8 (1872) 125.

εγγραμματοσύνη των προερχόμενων από τα λαϊκά στρώματα ή την τάξη των απόρων: «Άλλοι πάλιν διατείνονται ότι δεν πρέπει να μανθάνωσιν πάσαι αι γυναίκες γράμματα. Αι πτωχαί λέγουσι δεν έχουσι ανάγκην αυτών [...] είναι περιττόν ν' αποδείξη τις το γελόιον των επιχειρημάτων».⁶⁷

Το γενικό αυτό αίτημα για ευρεία και ίση με τους άνδρες εκπαίδευση όλων των γυναικών συγκεκριμενοποιείται στο σημαντικό, όπως το αποτιμά το ίδιο το έντυπο, αίτημα για συμμετοχή των γυναικών στην παρεχόμενη 'δημόσια εκπαίδευση': «Εν των σπουδαίων αντικειμένων, εφ' ων επασχοληθήσεται η Ευρυδίκη, καθά και εν τω προγράμματι αυτής διεγράψατο, είναι και η δημοσία εκπαίδευσις των γυναικών, ήτις, ως απόρροια φυσικωτάτης της των ανδρών, δέον να συμβαδίζη μετ' αυτής, προάγεται και τελειοποιήται [...]».⁶⁸ Ο όρος φαίνεται ότι δηλώνει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση που οργανώνεται στο δημόσιο χώρο με δαπάνη, μέριμνα ή εποπτεία των κοινοτικών φορέων. Ταυτίζεται δε στην πραγμάτευσή του με την 'εκπαίδευση του λαού', καθώς αποδίδεται και στον όρο αυτό το ίδιο εκπαιδευτικό σημαίνόμενο. Τονίζεται, για παράδειγμα, η ανάγκη συστηματοποίησης της δημοτικής εκπαίδευσης για χάρη της 'εκπαιδύσεως του λαού', που αποτελεί προϋπόθεση για την πρόοδο και την ενότητα του έθνους. Για την εμπειρική τεκμηρίωση της θέσης αυτής γίνεται συχνή αναφορά σε προηγμένες για την εποχή χώρες και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, που επέδειξαν παρόμοια μέριμνα: «ΕΚΠΑΙΔΕΥΕΤΕ ΤΟΝ ΛΑΟΝ ην το σύνθημα του των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής ιδρυτού [...] όπερ έμελλε να καταστήση τας χώρας αυτού τοσούτον περιβλέπτους».⁶⁹ Και: «Η Αμερική ευδαιμονεί διότι αι γυναίκες εισίν εγγρατείς παντοίων διανοητικών γνώσεων και εφαμιλλώνται προς τους άνδρας ως εν τη αρχαιότητι η Κορρίνα προς τον Πίνδαρον, η Σαπφώ προς τον Αλκαίον, η Ασπασία προς τον Περικλέα».⁷⁰ Η 'δημόσια' αυτή ή λαϊκή εκπαίδευση είναι αναγκαίο –κατά την *Ευρυδίκη*– να παρέχεται και στα δυο φύλα («αμφοτέρων των φύλων αδιακρίτως»⁷¹) και σε όλες τις κοινωνικές τάξεις («από της ανωτάτης έως της κατωτάτης βαθμίδος της κοινωνίας»⁷²). Μέρος επίσης του ίδιου λόγου για τη δημόσια-λαϊκή εκπαίδευση φαίνεται να αποτελεί και η συζήτηση –με λιγότερες όμως αναφορές– για την οργάνωση 'δημόσιων μαθημάτων' με στόχο τη γενική μόρφωση των ενήλικων γυναικών,⁷³ εισάγοντας με τον τρόπο

67. Ελπίς, «Προς την Ευρυδίκη», *Ευρυδίκη* 10 (1871) 116.

68. [Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάς], «Περί της δημοσίας εκπαιδεύσεως εν Πρωσία», *Ευρυδίκη* 8 (1871) 94.

69. Στο ίδιο.

70. Ελπίς, «Προς την Ευρυδίκη», *ό.π.*, σ. 117.

71. Ι. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 127.

72. Στο ίδιο.

73. Ανώνυμος, «Δημόσια μαθήματα: Περί γυναικός», *Ευρυδίκη* 1 (1873) 8-9· Δέσποια Τ., «Ανταπόκρισις Ευρυδικής», *Ευρυδίκη* 3 (1870) 30-32.

αυτό μια νέα διάσταση στην έννοια της λαϊκής εκπαίδευσης, αυτήν της –με τη σημερινή ορολογία– εκπαίδευσης των ενηλίκων.

Εξίσου συχνά με τη διεκδίκηση δημόσιας εκπαίδευσης απαντάται και το ζήτημα της ‘ανώτερης μόρφωσης’ των γυναικών. Η προβολή του αιτήματος στηρίζεται στην οντολογική ισότητα των ανθρώπων, την οποία υπαγορεύει τόσο η φύση όσο ο λόγος του Ευαγγελίου, και επομένως, στο δικαίωμα των γυναικών να έχουν τις ίδιες ακριβώς πνευματικές ανησυχίες και ανάγκες με το ανδρικό φύλο. Η κατάφαση ή η άρνηση στο δικαίωμα αυτό των γυναικών παρουσιάζονται ως πολιτικές επιλογές, αντίστοιχες με το είδος του πολιτειακού καθεστώτος των κοινωνιών στο πλαίσιο των οποίων προκρίνονται. Το πολιτειακό καθεστώς καθορίζει, σύμφωνα με τη συλλογιστική του εντύπου, τη δημόσια χρήση του αγαθού της παιδείας· στα τυραννικά ή αριστοκρατικά καθεστώτα προκρίνεται το μονοπώλιο, ταξικό ή φυλετικό, της παιδείας, ενώ η ελεύθερη πρόσβαση σ’ αυτή, στο δημοκρατικό πολίτευμα.⁷⁴ Από την άποψη του εκπαιδευτικού περιεχομένου, με τον όρο ‘ανώτερη μόρφωση’ φαίνεται να υποδηλώνονται δύο σημανόμενα. Άλλες φορές ο όρος, χωρίς σαφή σύνδεση με συγκεκριμένη βαθμίδα της εκπαίδευσης, ταυτίζεται με τη διεκδικούμενη ευρύτερη και ουσιαστικότερη παιδεία,⁷⁵ εντάσσοντας στην περίπτωση αυτή τη συζήτηση στο γενικότερο αίτημα για αναβάθμιση της γυναικείας εκπαίδευσης, και άλλες φορές με σαφήνεια παραπέμπει ή ρητά αναφέρεται στη μέση εκπαίδευση, συνιστώντας έτσι ένα διαφορετικό αίτημα. Στη δεύτερη αυτή περίπτωση γίνονται αναφορές στο δικαίωμα των γυναικών για ενασχόληση με τις τέχνες και τις επιστήμες, που συστηματικά διδάσκονται στις δύο βαθμίδες της μέσης εκπαίδευσης των αρρένων, επιδοκιμάζεται η προσπάθεια ένταξης συγκεκριμένων γνωστικών αντικειμένων της ίδιας εκπαιδευτικής βαθμίδας στο πρόγραμμα σπουδών των παρθενωγαγείων (όπως π.χ. η διδασκαλία των ‘ελληνικών μαθημάτων’) ή εκφράζεται απερίφραστα η ανάγκη για οργάνωση της ανώτερης, γυμνασιακής εκπαίδευσης των κοριτσιών.⁷⁶

Επιμέρους ζητήματα της γυναικείας εκπαίδευσης, όπως έκταση του εκπαιδευτικού δικτύου, πρωτοβουλίες συλλόγων για την ενίσχυση των σχολείων, θέματα διάρθρωσης της εκπαίδευσης και νέων παιδαγωγικών αρχών/θεωριών, απασχολούν επίσης, σε μικρότερο βαθμό, το έντυπο.⁷⁷ Για παράδειγμα, ανα-

74. Βοσπορίς, ό.π., σ. 109-111.

75. «[Η γυνή] είναι ανάγκη όπως λαμβάνη ανατροφήν ουχί την συνήθη, ουχί την προαιώνιον εκείνην την περιοριζομένην εν σμικροτάτω κύκλω [...] Η ανθρωπότης οφείλει όπως τη διδάζη έτερα υψηλότερα και αναγκαιότερα και δι’ αυτήν και δια την κοινωνίαν», Αριστία Α. Β., «Ο προορισμός του γυναικείου φύλου», *Ευρυδίκη* 7 (1871) 81.

76. Ανώνυμος, «Θεανώ η Πυθαγορεία», *Ευρυδίκη* 5 (1870) 52-54· Βοσπορίς, ό.π., σ. 111· [Αιμιλία Κτενά-Λεοντιάς], «Διάφορα», *Ευρυδίκη* 1 (1873) 11.

77. Βλ. ενδεικτικά [Αιμ. Κτενά-Λεοντιάς], ό.π., σ. 11· [Διευθύντρια Παρθενωγαγείων

φορικά με τις παιδαγωγικές αρχές οργάνωσης της γυναικείας εκπαίδευσης, εκτίθενται αναλυτικά οι αρχές μιας περισσότερο ελεύθερης διαπαιδαγώγησης, αντίθετης στον καταπιεστικό προστατευτισμό των γυναικών, που τις αποκλείει και από τις πλέον απλές κοινωνικές εμπειρίες και τις καθιστά κοινωνικά αδαείς και αδύναμες να αναλάβουν πραγματικά το ρόλο της συντρόφου του άνδρα.⁷⁸

Ως κύριος σκοπός της διεκδικούμενης εκπαίδευσης προβάλλει η συμβολή της στην ουσιαστική επιτέλεση των καθηκόντων των γυναικών στο πλαίσιο του οικογενειακού κύκλου. Η ευρεία, επιμελημένη, ακόμη και η ανώτερη εκπαίδευση των γυναικών είναι αναγκαία προκειμένου η γυναίκα να αποβεί κατάλληλη γι' αυτό ακριβώς που πλάστηκε, μητέρα σύντροφος και αρωγός.⁷⁹ Χωρίς να αμφισβητείται ουσιαστικά ο έμφυλος ηγεμονικός λόγος για τη 'διαφορετική φύση' της γυναίκας και τον οριοθετημένο στον οικιακό χώρο προορισμό της,⁸⁰ διεκδικείται το δικαίωμα σε μια βαθύτερη και ευρύτερη παιδεία, ακριβώς εξαιτίας της σπουδαιότητας αυτού του προορισμού και των ρόλων που απορρέουν από αυτόν. Βρισκόμαστε πλέον σε μια εποχή που ο σταδιακά αυξανόμενος αριθμός των εγγράμματων γυναικών απαιτεί κοινωνική δικαιολόγηση της εκπαίδευσής τους. Οι γυναικείοι ρόλοι της ιδιωτικής σφαίρας μετονομάζονται σε κοινωνικούς, ωραιοποιούνται μέσα από την ανδρική κυρίαρχη ρητορική και εξιδανικεύονται. Ο γυναικείος λόγος υιοθετεί τη νοηματοδότηση αυτή των ρόλων και τη μεταβάλλει σε ισχυρό επιχείρημα για τη διεκδίκηση μιας εκπαίδευσης αντίστοιχης με την κοινωνική σπουδαιότητα του ρόλου τους.⁸¹ Έτσι, το έργο της ενασχόλησης με την οικογένεια χρειάζεται τη διδασκαλία, τη συνδρομή των επιστημών και, ειδικότερα, της επιστήμης –όπως επονομάζεται– της οικιακής οικονομίας.⁸² Η πυκνότητα των άρθρων με θέμα την οικιακή οικονομία, αλλά και την υγεία, την υγιεινή, τη φαρμακολογία, την αντιμετώπιση ασθενειών κ.λπ., όπως και η τοποθέτηση άρθρων της κατηγορίας αυτής στην πρώτη σελίδα, καταδεικνύουν την προεξάρχουσα στο λόγο του εντύπου σύνδεση της διεκδικούμενης ουσιαστικής γυναικείας εκπαίδευσης με την επιτέλεση των 'φύσει' ή θεόθεν 'εντεταλμένων'

Χάσκιου], «[Περί εργασίας]», *Ευρυδίχη* 19 (1871) 225-229· Δέσποινα Τ., ό.π., σ. 30-32· Ανώνυμος, «Το εν Χάσκιου ελληνικόν παρθεναγωγείον», *Ευρυδίχη* 16 (1871) 192-195.

78. Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της Γυναικός [Μέρος 3^ο]», *Ευρυδίχη* 4 (1870) 38-39.

79. Ανώνυμος, «Γνώμαι περί της γυναικός και της παιδεύσεως αυτής», *Ευρυδίχη* 8 (1872) 133· Αρισταία, Α.Β., «Περί του βαθμού της γυναικός», *Ευρυδίχη* 4 (1870) 43-44.

80. «Η γυνή επλάσθη υπό του πανσόφου θεού και περιωρίσθη δια την οικογένειαν [...] η νεάνις φυσικώς ρέπουσα εις τον ανάσχολον τούτον βίον [...]», βλ. Ανώνυμος, «Η γυνή [Μέρος 2^ο]», *Ευρυδίχη* 3 (1870) 28.

81. Βλ. Ε. Βαρίκα, *Η εξέγερση των κυριών*, ό.π., 39-63· Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ό.π., σ. 291-296.

82. Ανώνυμος, «Η γυνή», ό.π., σ. 29.

γυναικείων ρόλων της ιδιωτικής σφαίρας.⁸³ Οι ρόλοι αυτοί στο πλαίσιο μιας εθνικής ρητορικής –σταδιακά μεταβαλλόμενης σε εθνικιστική– αποκτούν ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα, καθώς συνδέονται με την πρόοδο και την ευημερία του έθνους: έτσι, η εγγραμματοσύνη των γυναικών συνιστά ζωτικής σημασίας παράμετρο για το έθνος («... ένθα η γυνή είναι κάτοχος της εθνικής ιστορίας εκεί η εθνική ιδέα δεσπόζει και κραταιούται»⁸⁴) και το επιχείρημα υπέρ μιας ευρείας, ανώτερης και δημόσιας εκπαίδευσης των γυναικών αποκτά ένα ισχυρό έρεισμα.⁸⁵

Δευτερευόντως η εκπαίδευση συνδέεται με την κοινωνικοποίηση των γυναικών σε ρόλους της δημόσιας σφαίρας. Η συμμετοχή τους σε ένα είδος κοινωνικής δράσης –φιλανθρωπία, πολιτιστική δραστηριότητα– συμβατής με τη γυναικεία φύση και η απασχόληση σε επαγγέλματα που δεν αντιβαίνουν σ' αυτήν –διδασκαλία, ιατρική, ενασχόληση με τη φιλολογία ή τη φιλοσοφία–⁸⁶ προβάλλονται ως μορφές κοινωνικής συμμετοχής που δεν έχουν αρνητικές επιπτώσεις στην οικογένεια και στα καθήκοντα των γυναικών, ενώ συγχρόνως τις καθιστούν ωφέλιμες στην κοινωνία και στο έθνος. Συνεπώς, η εκπαίδευση, κατά την *Ευρυδίκη*, χρειάζεται να στοχεύει όχι μόνον στην παροχή μορφωτικών αγαθών, αλλά και στην εξοικείωση των γυναικών με την κοινωνική προσφορά και την εργασία.⁸⁷

Ο λόγος της *Ευρυδίκης* για την εκπαίδευση, ο οποίος παίρνει τη μορφή 'εξστρατείας' για την επέκταση των εκπαιδευτικών δικαιωμάτων των γυναικών, εντάσσεται ερμηνευτικά στο πλαίσιο της έντονης κατά την περίοδο αυτή δημόσιας συζήτησης σχετικά με τη διεύρυνση της λαϊκής βάσης της εκπαίδευσης και τη συστηματοποίηση της ήδη παρεχόμενης πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας.⁸⁸ Στο δημόσιο αυτό διάλογο οι όροι 'εκπαίδευση του λαού' και 'δημόσια

83. Για την Οικιακή Οικονομία, τη θέση της στη γυναικεία εκπαίδευση και την ιδεολογική της λειτουργία βλ. Αλεξάνδρα Μπακαλάκη-Ελένη Ελεγκίτου, *Η εκπαίδευση «εις τα του οίκου» και τα γυναικεία καθήκοντα*, Αθήνα, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, 1987 (ειδικότερα σ. 116-144).

84. Ανώνυμος, «Η κατάσταση της γυναικείας εκπαίδευσης εν Θράκη», *Ευρυδίκη* 2 (1873) 26.

85. Βλ. ενδεικτικά Ι. Αθανασιάδης, *ό.π.*, σ. 128· [Αιμ. Κτενά-Λεοντιάς], «Διάφορα», *ό.π.*, σ. 11.

86. Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της γυναικός Μέρος 6ο», *Ευρυδίκη* 7 (1871) 78-79. Για μια πιο προωθημένη αντίληψη για την εργασία των γυναικών βλ. [Διευθύντρια Παρθεναγωγείου Χάσκιου], *ό.π.*, 227-229.

87. Σ. Λεοντιάς, «Περί κλήσεως [Μέρος 5ο]», *ό.π.*, σ. 63.

88. Βλ. ενδεικτικά, Γεώργιος Χασιώτης, «Περί της παρ' ημίν δημοτικής εκπαίδευσης από αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως μέχρι σήμερα», *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος* 8 (1874) 94-129. Στον ίδιο τόμο: Αλέξανδρος Ζωηρός, «Περί τινος θεμελιώδους ελλείψεως εν τη παρ' ημίν αγωγή των παιδων (ήτοι της σωμαστικής)», σ. 129-139

εκπαίδευση' χρησιμοποιούνται –όπως και στο λόγο της *Ευρυδίκης*– σχεδόν αδιαφοροποίητα και υπεισέρχονται στη συζήτηση που αφορά ειδικότερα στην αναδιοργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης⁸⁹ και στην ανάπτυξη ενός πυκνού άτυπου εκπαιδευτικού δικτύου για την εκπαίδευση των ενηλίκων (νυχτερινές σχολές, 'κυριακά σχολεία', δημόσια μαθήματα/διαλέξεις). Η εγγραμματοσύνη όλων, η μείωση του αναλφαριθμητισμού των ενηλίκων και η δημόσια δαπάνη για τις αντίστοιχες εκπαιδευτικές βαθμίδες φαίνονται να συνιστούν τα κύρια περιεχόμενα της έννοιας της λαϊκής ή δημόσιας εκπαίδευσης στον δημόσιο λόγο της περιόδου. Στη δημόσια λοιπόν αυτή συζήτηση ο λόγος του εντύπου διεκδικεί δυναμικά θέση και για τη γυναικεία εκπαίδευση.

Οι απόψεις της *Ευρυδίκης* ερεϊδονται σε ένα συνδυασμό των βασικών αρχών της φιλοσοφίας του φυσικού δικαίου και της χριστιανικής φιλοσοφίας. Η ισότητα των δύο φύλων απορρέει, σύμφωνα με το λόγο της *Ευρυδίκης*, καταρχάς από την ανθρώπινη ιδιότητα, που έχουν εξίσου άνδρες και γυναίκες, αλλά και από το γεγονός ότι το είδος αυτό πλάστηκε ισότιμο από το Δημιουργό του.⁹⁰ Η διατύπωση του δόγματος της ισότητας στην διαφορά, που συστηματικά επεξεργάζεται η ρητορική του εντύπου, τεκμηριώνεται τόσο στη φύση όσο και στο θεϊκό νόμο: «Η φύσις λοιπόν ή ο πάνσοφος δημιουργός της φύσεως συμφώνως προς την αποστολήν εκατέρου των λογικών τούτων πλασμάτων επροίκισε την ψυχήν και το σώμα εκατέρου».⁹¹ Η θεία δηλαδή βουλή, η φύση και η ανθρώπινη ψυχοφυσιολογία υποδεικνύουν την «ομοίαν αλλά διάφορον» θέση των δύο φύλων στην κοινωνία και, συνεπώς, την «ίσην σχεδόν τω ανδρί ανατροφήν και εκπαίδευσιν» των γυναικών.⁹²

και Ματθαίος Παράνικας, «Περί μέσης παιδείσεως», σ. 242-252· Γ. Κ., «Περί αλληλοδιδασκτικής και συνδιδασκτικής μεθόδου», εφημ. *Ανατολικός Αστήρ*, αρ. 6, 12.9.1877.

89. Κυρίαρχα θέματα για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση είναι η εφαρμογή του συνδιδασκτικού συστήματος στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση και η κατάρτιση των εκπαιδευτικών. Το συνδιδασκτικό σύστημα εφαρμόζεται ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 σε πολλά αστικά κέντρα του οθωμανικού χώρου (π.χ. Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Κορυτσά, κλπ.) και κατά την ίδια περίοδο ιδρύονται τα πρώτα διδασκαλεία και τα πρώτα πλήρη ανώτερα παρθεναγωγεία/διδασκαλεία: τα Ζαρίφεια Διδασκαλεία το 1875 στη Φιλιππούπολη και τα Ζωγράφεια στο Κεσοράτι της Ηπείρου το 1874 –και στα δύο ιδρύματα λειτουργούν τμήματα και για τα δύο φύλα–, τα διδασκαλεία αρρένων στις Σέρρες και στη Θεσσαλονίκη, το 1872 και 1876, αντίστοιχα, τα παρθεναγωγεία της Παλλάδας το 1874 και του Ζαππείου το 1875 στην Κωνσταντινούπολη, το Κεντρικό παρθεναγωγείο της Θεσσαλονίκης το 1872 και των Σερρών το 1874.

90. Βλ. Ανώνυμος, «Η γυνή [Μέρος 1ο]», *Ευρυδίκη* 1 (1870) 4· Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της γυναικός [Μέρος 4ο]», *Ευρυδίκη* 5 (1870) 49-52· Βοσπορίς, «Ολίγι-στα», *ό.π.*, σ. 110· Ελπίας, «Προς την Ευρυδίκη», *ό.π.*, σ. 116· Ανώνυμος, «Η γυνή Β'», *Ευρυδίκη* 12 (1871) 128.

91. Σαπφώ Λεοντιάς, «Περί κλήσεως της γυναικός [Μέρος 1ο]», *Ευρυδίκη* 2 (1870) 15.

92. Ανώνυμος, «Η γυνή Γ'», *Ευρυδίκη* 13 (1871) 153.

Έτσι, ο θεολογικός λόγος από τη μια και οι αρχές του φυσικού δικαίου από την άλλη συνιστούν τα δύο επιχειρήματα που δικαιώνουν τις εκπαιδευτικές διεκδικήσεις και τα σταδιακά προβαλλόμενα – σε σύνδεση με την εκπαίδευση – αιτήματα για πρόσβαση σε νέα πεδία κοινωνικής δράσης. Κυρίαρχη όμως μεταξύ των δύο φιλοσοφικών παραδόσεων αναδεικνύεται η χριστιανική φιλοσοφία.

Η Βοσπορίς (1899-1906)

Είναι το τρίτο κατά χρονολογική σειρά γυναικείο περιοδικό που εκδίδεται στην Κωνσταντινούπολη και έχει ιδιοκτήτρια και διευθύντρια γυναίκα. Η *Βοσπορίς*⁹³ εκδίδεται από την Κορνηλία Πρεβεζιώτου (μετέπειτα Ταβανιώτου)⁹⁴ και κυκλοφορεί από το 1899 έως το 1906,⁹⁵ διάρκεια κυκλοφορίας πολύ μεγαλύτερη συγκριτικά με τα προγενέστερα γυναικεία έντυπα, την *Κυψέλη* και την *Ενρουδίκη*. Αρχικά εκδίδεται ως εφημερίδα (7.4.1899-20.1.1900) και στη συνέχεια ως περιοδικό (10.3.1900-20.2.1906), με εβδομαδιαία κυκλοφορία για το διάστημα των τριών πρώτων μηνών (7.4.1899-26.6.1899) και δεκαήμερη στη συνέχεια, έως το τέλος της έκδοσής της. Συνολικά εκδίδονται 223 τεύχη. Κατά την περίοδο της μεταβολής της σε περιοδικό, το σχήμα αλλάζει από 4^ο σε 8^ο και αυξάνεται ο αριθμός των σελίδων από οκτώ σε δώδεκα.⁹⁶ Μια ενδιαφέρουσα αλλαγή, μεταξύ των λοιπών που χαρακτηρίζουν το έντυπο στα επτά χρόνια της κυκλοφορίας του,⁹⁷ είναι οι διαφοροποιήσεις στον υπότιτλο. Τον πρώτο

93. Η επωνυμία εμφανίζεται με άρθρο (*Η Βοσπορίς*) για ένα χρόνο περίπου, έως και το τεύχος Α/27 (1900), και χωρίς αυτό (*Βοσπορίς*) στη συνέχεια και έως το τέλος της έκδοσής της.

94. Για την Κορνηλία Πρεβεζιώτου βλ. Πέρσα Αποστολή, «Η γυναικεία εκδοτική δραστηριότητα (περιοδικά λόγου και τέχνης 1900-1940): Η περίπτωση της Αρτεμισίας Λανδράκη και της Κορνηλίας Πρεβεζιώτου», Σοφία Ντενίση (επιμ.), *Η γυναικεία εικαστική και λογοτεχνική παρουσία στα περιοδικά λόγου και τέχνης (1900-1940)*, Πρακτικά Ημερίδας, Αθήνα, Gutenberg, 2008, σ. 227-229· Γ. Παπακώστας, *Η ζωή και το έργο της Αλεξάνδρας Παπαδοπούλου*, ό.π., σ. 11-12, 26-27· Ειρήνη Ριζάκη, *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες: Σημειώσεις για τη γυναικεία λογισόνη του 19ου αιώνα*, Αθήνα, Κατάρτι, σ. 276.

95. Η έκδοση της *Βοσπορίδος* συνεχίζεται και μετά το 1906, από το Μάιο του 1907 έως τον Απρίλιο του 1908. Διατηρείται η επωνυμία και ο τύπος του περιοδικού (οικογενειακό περιοδικό), αλλάζουν όμως οι εκδότες (εκδίδεται από τους Αριστόβουλο και Αναστασιάδη), η διεύθυνση (Αριστόδημος Θ. Καλωπαίος) και κυρίως το ύφος και το περιεχόμενο της θεματογραφίας. Πάυει επομένως κατά την περίοδο αυτή να εντάσσεται με οποιαδήποτε έννοια στην κατηγορία του γυναικείου εντύπου.

96. Σε κάποια τεύχη δεν τηρείται το οκτασέλιδο ή το δωδεκασέλιδο· υπάρχουν τεύχη με δώδεκα σελίδες στην πρώτη περίοδο (Α/17 και Α/25, 1899) και τεύχη με οκτώ, δεκαέξι και είκοσι σελίδες στη δεύτερη, π.χ. Γ/2 (1901) σελίδες 8, Γ/35-36 (1901) σελίδες 16. Τα διπλά τεύχη έχουν είκοσι σελίδες, π.χ. Γ/33-34 (1901), Ε/12-13 (1903), Ε/19-20 (1903), Ε/21-22 (1903).

97. Αλλαγές δηλαδή παρατηρούνται στα τυπογραφεία που το περιοδικό χρησιμοποιεί,

ενάμιση περίπου χρόνο (7.4.1899-5.9.1900) η *Βοσπορίς* αυτοχαρακτηρίζεται («γυναικεία εικονογραφημένη» ή «περιοδικόν γυναικείον εικονογραφημένον»). Στη συνέχεια ο όρος γυναικείο απαλείφεται και συνεχίζει ως «εικονογραφημένον περιοδικόν» (5.9.1900-20.4.1901) και τέλος ως «περιοδικόν οικογενειακόν» (30.4.1901-10.2.1906). Παρά τις αλλαγές όμως στην έμφυλη αυτοαντίληψή της, η *Βοσπορίς* παραμένει γυναικείο έντυπο. Και τούτο όχι μόνον επειδή εκδίδεται και διευθύνεται από γυναίκα ή δημοσιεύονται σταθερά, σ' όλη την περίοδο της έκδοσής της, γυναικείες συνεργασίες –στοιχείο που δηλώνεται σε δεύτερο υπότιτλο⁹⁸–, αλλά και γιατί τα θέματα γυναικείου ενδιαφέροντος (χειραφέτηση-αντιχειραφέτηση, ηθική, γυναικεία εκπαίδευση, οικιακή οικονομία) εξακολουθούν να αποτελούν διακριτές θεματικές και κατά την περίοδο που το έντυπο αυτοπροσδιορίζεται ως οικογενειακό περιοδικό, παρότι η πυκνότητα της σχετικής αρθρογραφίας μειώνεται.⁹⁹ Χωρίς αλλαγές παραμένουν επίσης βασικά ποιοτικά χαρακτηριστικά της έκδοσης, όπως ο έμφυλος ιδεολογικός προσανατολισμός, το ύφος και το είδος των συνεργασιών.

Το γεωγραφικό εύρος της κυκλοφορίας της *Βοσπορίδος* εκτείνεται σ' ολόκληρη την οθωμανική επικράτεια και έξω από τα όρια αυτής, στα βιλαέτια Ιωαννίνων, Μοναστηρίου, Θεσσαλονίκης και Αδριανούπολης, στη Μικρά Ασία, στα νησιά του Αιγαίου, στην εγγύς Ανατολή, στην περιοχή της Φιλιππούπολης, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, στη νότια Ρωσία και σε πόλεις του ελληνικού κράτους και της δυτικής Ευρώπης.¹⁰⁰ Η ευρεία κυκλοφορία της *Βοσπορίδος* φαίνεται να είναι αποτέλεσμα όχι μόνο της διαφοροποιημένης στην καμπή του 20ού αιώνα εκδοτικής πραγματικότητας στον χώρο της οθωμανικής αυτοκρατορίας¹⁰¹ και της αύξησης του γυναικείου αναγνωστικού κοινού –αποτέλεσμα

στη διεύθυνση (ανατίθεται στον Ι. Α. Χατζόπουλο για έξι περίπου μήνες –από 5.9.1900 έως 20.3.1901–, ενώ από το 1904 και εξής συνδιευθυντής είναι ο στη συνέχεια σύζυγος της διευθύντριας Εμ. Ταβανίτης), όπως και στη διακόσμηση της πρώτης σελίδας.

98. Ο δεύτερος υπότιτλος –με μικρές εκφραστικές αλλαγές στη διάρκεια των ετών των εκδόσεων– είναι: *Τη συνεργασία ενυπόλητων λογίων ανδρών και γυναικών*.

99. Για παράδειγμα, για το θέμα της γυναικείας χειραφέτησης δημοσιεύονται κατά το Α' και Β' έτος της έκδοσης 27 και 41 άρθρα, αντίστοιχα, σε σύνολο 32 τευχών του Α' έτους και 26 του Β'. Στη συνέχεια, η συχνότητα των σχετικών άρθρων είναι: 38 (36 τεύχη, Γ' έτος), 15 (36 τεύχη, Δ' έτος), 22 (36 τεύχη, Ε' έτος), 24 (36, ΣΤ' έτος), 15 (21 τεύχη, Ζ' έτος).

100. Ενδεικτική αναφορά: Ιωάννινα, Παραμυθιά, Μοναστήρι, Ρέσνα, Κορυτσά, Θεσσαλονίκη, Σέρρες, Καβάλα, Θάσος, Κιουμουτζίνα, Σουφλί, Σαράντα Εκκλησιές, Αδριανούπολη, Γαλόχωρα, Βάρνα, Αίνος, Φιλιππούπολη, Χαλκηδόνια, Σινώπη, Τραπεζούντα, Νικομήδεια, Σμύρνη, Σελεύκεια, Κεσάνη, Αττάλεια, Ιερουσαλήμ, Κίος, Χίος, Μόλυβος, Σάμος, Οδησσός, Βατούμ, Ταϊγάνιον, Βουκουρέστι, Οξφόρδη, Παρίσι κ.λπ. Στο χώρο του ελληνικού κράτους φαίνεται να αποστέλλεται μόνο σε Αθήνα, Ζάκυνθο, Καρπενήσι και Τύρνοβο.

101. Βλ. σημ. 4 και 5.

της ραγδαίας εξάπλωσης του ελληνικού γυναικείου εκπαιδευτικού δικτύου¹⁰²—, αλλά και της θετικής υποδοχής του συγκεκριμένου εντύπου, με βάση την ύλη, το ύφος και την έμφυλη κοινωνική ιδεολογία του.¹⁰³ Η Βοσπορίς υπήρξε ένα συντηρητικό, όπως αποδεικνύεται, αντιχειραφετικό περιοδικό, με έμβλημα την ηθική μόρφωση των γυναικών και το οικογενειακό ιδεώδες, στο πλαίσιο του ελληνο-ορθόδοξου εθνικού ιδεολογήματος. Με δεδομένη την έξαρση του εθνικισμού και την ανάπτυξη του αλυτρωτισμού, που στρατεύοντας τη γυναικεία συνείδηση σε μια εθνικο/πατριωτική ιδεολογία οδήγησε σε άμβλυση γενικότερα του φεμινιστικού λόγου στον εν λόγω χώρο, ένα περιοδικό με τα ιδεολογικά χαρακτηριστικά που προαναφέρθηκαν ήταν αναμενόμενο να βρίσκει μεγαλύτερη απήχηση σε σύγκριση με τα φεμινιστικά.¹⁰⁴

Η Βοσπορίς, λοιπόν, βρίσκεται στον αντίποδα της Κυψέλης και της Ευρυδίκης, από την άποψη των θέσεων που εκφράζει για τον γυναικείο κοινωνικό προορισμό. Στρέφεται μαχητικά κατά της ‘ασθένειας’ της εποχής, (του δυσόιωνου κοινωνικού φαινομένου της γυναικείας χειραφετήσεως),¹⁰⁵ όπως δηλώνεται ξεκάθαρα στην προγραμματική δήλωση του πρώτου τεύχους, αλλά και στις αναδιατυπώσεις της σε κάθε ετήσιο επετειακό τεύχος: «Η γυνή ήρχισε να ζητεί φευ! να θεωρηθή ως ον όμοιον προς τον άνδρα, κατά τας δυνάμεις και τον προορισμόν, παρά την τρανήν και αδιάψευστον της φύσεως διαμαρτυρίαν, και

102. Στην ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης, για παράδειγμα, το 1902, σε σύνολο 185 σχολείων με 19.132 μαθητές/τριες, λειτουργούν 71 σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης—δημοτικά, αστικά και με τάξεις ελληνικού— για τα κορίτσια, στα οποία φοιτούν 8.959 μαθήτριες και τρία ανώτερα παρθενγωγεία (Ζάππειο, Ιωακείμειο και Κεντρικό Σταυροδρομίου— η λειτουργία της Παλλάδας έχει πάψει το 1897) με περισσότερες από 1300 μαθήτριες, χωρίς να υπολογίζονται τα ιδιωτικά εκπαιδευτήρια. Το σύνολο των Ελλήνων κατοίκων στην ίδια περιοχή, στις αρχές του 20ού αιώνα, υπολογίζεται γύρω στις 360.000. Βλ. Κ. Δαλακούρα, *Η εκπαίδευση των γυναικών*, ό.π., σ. 53-56· Κ. Σβολόπουλος, ό.π., σ. 37-42, 55-58, 60· Πέτρος Α. Γεωργαντζής, *Προξενικά Αρχεία Θράκης*, τ. Α', Εξάνθη 1998, σ. 181-183.

103. Στη βιωσιμότητα ενός εντύπου σημαντικό ρόλο παίζει και η εκδοτική στρατηγική του κάθε εκδότη/τριας. Για τις γυναίκες εκδότριες και τις εκδοτικές τους στρατηγικές βλ. Sharon M. Harris (εκδ.), *Blue Pencils and Hidden Hands: Women Editing Periodicals 1830-1910*, Βοστώνη, Northeastern University Press, 2004, σ. 20-35, 80-95.

104. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο κινείται και η *Εφημερίς των Κυριών* της Χ. Π. Μελανδρινού, που εκδίδεται λίγα χρόνια αργότερα, βλ. σημ. 3. Για τη σύνδεση του εθνικισμού με τη συντηρητικοποίηση της κοινωνικής ιδεολογίας για τα φύλα βλ. Efi Avdela και Angelika Psarra, «Engendering ‘Greekness’: women’s emancipation and irredentist politics in nineteenth century Greece», *Mediterranean Historical Review*, 20, αρ. 1 (2005) 67-79· Κατερίνα Δαλακούρα, «Εκπαίδευση και γυναικεία συνείδηση στις ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού χώρου (19ος αι.): Το αδύνατο, το ‘αωφελές’ και το ‘άκαιρον’ ενός φεμινιστικού αυτοπροσδιορισμού», *Αριάδνη* 13 (2007) 223-244.

105. [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Διάγραμμα Βοσπορίδος», *Η Βοσπορίς* Α/1 (1899) 2.

επομένως αξιούν απαραλλάκτως ομοίαν προς αυτόν κοινωνικήν υπόστασιν και βιοπαλαιστικήν δράσιν, ήτοι πολιτικήν σημασίαν και επαγγελματικήν χειραφέτησιν».¹⁰⁶ Ο αντιχειραφετικός του χαρακτήρας δηλώνεται και στα πρωτοσέλιδα άρθρα της εκδότριας¹⁰⁷ —κάποια από τα οποία αφιερώνονται σε απαντήσεις σε επιστολές/άρθρα υπέρ της γυναικείας χειραφέτησης¹⁰⁸—, στη φιλοξενία συνεργασιών που τεκμηριώνουν ‘επιστημονικά’ τη θέση ότι η χειραφέτηση είναι ή οδηγεί σε ασθένεια,¹⁰⁹ στον τρόπο παρουσίασης και σχολιασμού των γυναικείων συνεδρίων και διεκδικήσεων,¹¹⁰ αλλά και στη συχνότητα της σχετικής αρθρογραφίας (182 άρθρα στο σύνολο των τευχών).

Η θεμελιακή θέση του εντύπου αναφορικά με τον κοινωνικό προορισμό και το ρόλο των γυναικών, η οποία διαπερνά όλη την ύλη του, συνοψίζεται στο: «η γυνή επλάσθη όπως εκπληρώση επί της γης σοβαρά ηθικά καθήκοντα και μεγάλα κοινωνικά ιδεώδη βιοπαλαιούσα ηθικώς, μακράν της εις τας αστικάς τριόδους διεξαγομένης επαγγελματικής βιοπάλης, εν τω οίκω και παρά την εστία».¹¹¹ Βάσει της κοινωνικοφιλοσοφικής αυτής τοποθέτησης, ως σκοπός της έκδοσης προβάλλεται ‘η ηθική και η διανοητική ανάπτυξη’ των γυναικών, με την παροχή ‘υγιών’ αρχών και γενικών γνώσεων, κατάλληλων για το πεδίο της οικογενειακής τους δράσης, μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο των ορθόδοξων χριστιανικών και ελληνοπρεπών αρχών.¹¹²

Η ύλη που δημοσιεύεται για την επίτευξη του στόχου αυτού αφορά σε κείμενα θρησκευτικού περιεχομένου και πρακτικής χριστιανικής ηθικής, εκλαϊκευμένα επιστημονικά άρθρα, ιδιαίτερα για θέματα ιατρικής και φαρμακολογίας, θεωρητικές και πρακτικές γνώσεις Οικιακής Οικονομίας και Οικοκυρικής, εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, μεταφρασμένα έργα της ελληνικής κλασικής αρχαι-

106. Στο ίδιο, σ. 2.

107. Ενδεικτική αναφορά: [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Η γυνή ιατρός», *Η Βοσπορίς* A/4 (1899) 25-26· [της ίδιας], «Ανήρ τον νουν και γυνή την καρδίαν», *Η Βοσπορίς* A/14 (1899) 105-106· [της ίδιας], «Το μέγα πρόβλημα», *Η Βοσπορίς* A/18 (1899) 141-142· Κορνηλία Α. Πρεβεζιώτου, «Παλαιά ή νέα γυνή;», *Βοσπορίς* Γ/18 (1901) 85-87.

108. Βλ. ενδεικτικά, Κορνηλία Πρεβεζιώτου, «Απάντησις εις την Δίδα Β. Ευαγγελίδου», *Βοσπορίς* Γ/13 (1901) 145-148, Γ/15 (1901) 160-171, Γ/16 (1901) 181-185. Για το διάλογο μεταξύ της εκδότριας και της επιστολογράφου βλ. Α. Psarra, «A gift from the New World», *ό.π.*, σ. 153-155.

109. Νικόλαος Μακρίδης, «Χειραφέτησις! Επιστολή Τρίτη», *Η Βοσπορίς* A/19 (1899) 150-152.

110. Ενδεικτική αναφορά: [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Το εν Λονδίνω συνέδριον των γυναικών», *Η Βοσπορίς* A/15 (1899) 113-114 και A/16 (1899) 121-123· Κορνηλία Α. Πρεβεζιώτου, «Το εν Παρισίοις γυναικείον συνέδριον», *Βοσπορίς* B/46 (1900) 445-447.

111. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Διάγραμμα Βοσποριδος», *ό.π.*, σ. 2 (η πλάγια γραφή των τριών λέξεων του παραθέματος ανήκει στο πρωτότυπο).

112. Στο ίδιο, σ. 1-2.

ότητας, ποίηση και διηγηματογραφία (ελληνική και μεταφρασμένη). Η θεματική της εκπαίδευσης, άμεσα συνδεδεμένη με το σκοπό της έκδοσης, κατέχει μια σταθερή θέση στην ύλη του εντύπου,¹¹³ χωρίς όμως ιδιαίτερα υψηλή συχνότητα (134 άρθρα, 6% της ύλης). Εστιάζοντας στη βελτίωση της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, και ειδικότερα της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, και αποκλείοντας περαιτέρω διεκδικήσεις, ο λόγος της *Βοσπορίδας* αλλάζει ριζικά στα γυναικεία έντυπα τους όρους διαπραγμάτευσης του δικαιώματος των γυναικών στην εκπαίδευση. Η συζήτηση μετατοπίζεται από την εκπαίδευση των μεσαίων στρωμάτων στην εκπαίδευση των λαϊκών τάξεων και από τις διεκδικήσεις για ανώτερη εκπαίδευση στη βελτίωση της ήδη παρεχόμενης, ενώ αντιμετωπίζεται 'πολεμικά' κάθε περαιτέρω διεκδίκηση, όταν διακυβεύεται το οικιακό μοντέλο της γυναικείας ζωής και δράσης.

Η αναγκαιότητα της εκπαίδευσης των γυναικών και η αιτιοκρατική της σχέση με την ανάπτυξη και την πρόοδο των εθνών και των κοινωνιών παρουσιάζονται ως αδιαμφισβήτητες αλήθειες, με καθολική στην περίοδο αυτή θεωρητική και έμπρακτη αποδοχή.¹¹⁴ Η ίδια θέση προβάλλεται και για την οντολογική ισότητα των δύο φύλων, τις ψυχοδιανοητικές τους ποιότητες και το δικαίωμα των γυναικών σε προσωπική ανάπτυξη.¹¹⁵ Οι προσδιορισμοί όμως στη διατύπωση των αδιαμφισβήτητων αυτών παραδοχών, στις προγραμματικές ακόμη δηλώσεις της εκδότριας («υγιής» μόρφωση, «ευρεία ηθική» ανάπτυξη, ψυχοδιανοητική ισότητα με διαφορές «κατά την έντασιν και την ειδικήν ποιότητα»¹¹⁶), υποδηλώνουν το περιεχόμενο των θέσεων που στη συνέχεια θα υποστηριχθούν δυναμικά από τον κυρίαρχο λόγο του εντύπου και αντανακλούν τις ενισχυμένες από τα μέσα του αιώνα και εξής πατριαρχικές αντιλήψεις, αναφορικά με τους περιορισμούς της γυναικείας φύσης, τους σκοπούς της γυναικείας εκπαίδευσης και την κοινωνική θέση των γυναικών.

Η κύρια λειτουργία της γυναικείας εκπαίδευσης, αντίστοιχη με τη θέση του εντύπου για τον κοινωνικό προορισμό των γυναικών, έγκειται στη μετάδοση ηθικών αρχών και αξιών, αναγκαίων για την εκπλήρωση του γυναικείου προορισμού, και στη διαμόρφωση ελληνικής συνείδησης και συμπεριφοράς. Ο λόγος της Ευ-

113. Αναλυτικότερα, στο σύνολο των τευχών του κάθε έτους εμφανίζονται: 37 άρθρα (Α' έτος, 32 τεύχη), 20 άρθρα (Β' έτος, 26 τεύχη), 26 άρθρα (Γ' έτος, 36 τεύχη), 9 άρθρα (Δ' έτος, 36 τεύχη), 12 άρθρα (Ε' έτος, 36 τεύχη), 13 άρθρα (ΣΤ' έτος, 36 τεύχη) και 17 άρθρα (Ζ' έτος, 21 τεύχη).

114. Βλ. [Κορηλία Πρεβεζιώτου], «Εκπαιδευτικά γνώμαι επιστημόνων», *Η Βοσπορίς* Α/11 (1899) 81· Κορηλία Πρεβεζιώτου, «Οικοκυρική ή Υπηρετική;», *Βοσπορίς* Ζ/1 (1905) 1-3.

115. Βλ. Ηλίας Αλεξανδρίδης, «Τις η αξία της γυναικός [Μέρος Β']», *Η Βοσπορίς* Α/16 (1899) 123.

116. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Διάγραμμα Βοσπορίδος», ό.π., σ. 1.

θαλίας Αδάμ, διευθύντριας του Ζαππείου Παρθεναγωγείου, προς τις τελειόφοιτες του σχολικού έτους 1898-1899, ο οποίος δημοσιεύεται στο έντυπο, καταδεικνύει τους στόχους της γυναικείας εκπαίδευσης που επικροτούνται από αυτό :

Μήποτε παύσητε του να είσθε Γυναίκες αποβάλλουσαι την στοργήν, την αγνότητα, την αιδώ, απαρονούμεναι την ιεράν εστίαν, ήτις είναι δι' ημάς η κοινίστρα του καθήκοντος και ασπασζόμεναι την οικτράν, την θνηείαν, την στυγεράν της χειραφετήσεως πλάνην! Μήποτε παύσητε του να είσθε Μητέρες [...] Μήποτε παύσητε του να ήσθε Ελληνίδες [...] Μήποτε πωλήσητε την θρησκείαν σας ...¹¹⁷

Στη συζήτηση για τη γυναικεία εκπαίδευση δεν υπεισέρχεται το θέμα του εύρους του εκπαιδευτικού δικτύου – αίτημα ισχυρό στο λόγο των δύο προηγούμενων εντύπων –, καθώς σχολεία για τη γυναικεία πρωτοβάθμια εκπαίδευση λειτουργούν πλέον στα τέλη του αιώνα σε όλες σχεδόν τις ελληνικές κοινότητες, η δε δευτεροβάθμια εκπαίδευση διαθέτει ένα αρκετά εκτεταμένο δίκτυο ανώτερων παρθεναγωγείων/διδασκαλείων, ελληνικών σχολείων και σχολείων με ελληνικές τάξεις. Στην Κωνσταντινούπολη, για παράδειγμα, λειτουργούν τρία ανώτερα παρθεναγωγεία ‘δημόσιου’ χαρακτήρα και ένας μεγάλος αριθμός κοινοτικών σχολείων με τάξεις ελληνικού και ιδιωτικών με αναπτυγμένο ελληνικό τμήμα.¹¹⁸

Η δημόσια πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση που παρέχεται στις γυναίκες παρουσιάζεται από το έντυπο ως ‘γενναιόδωρη παραχώρηση’ του έθνους προς το γυναικείο φύλο και εξισώνεται με την απόδοση πλήρων εκπαιδευτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η εκπαίδευση – δηλώνεται χαρακτηριστικά –, το (υπέρτατο και συγκεντρωτικώς μόνον δικαίωμα αυτής),¹¹⁹ παραχωρήθηκε στις γυναίκες από το Γένος λόγω της φιλοδίκαιης διάθεσής του, και μάλιστα, με μέριμνα μεγαλύτερη του δέοντος, όπως αποδεικνύει η φροντισμένη υλικοτεχνική υποδομή των σχολείων των κοριτσιών.¹²⁰ Οι θέσεις αυτές ερμηνεύουν σε κάποιο βαθμό την έλλειψη περαιτέρω εκπαιδευτικών διεκδικήσεων από τη Βοσπορίδα, όπως και την παρουσίαση της ‘νέας χειραφετήσεως’ ως αγώνα άνευ νοήματος, καθώς διεκδικεί αυτό που έχει ήδη παραχωρηθεί: «Τι λοιπόν ζητεί σήμεραν δια της χειραφετήσεως η Ελληνίς γυνή; Δεν εμερίμνησε από πολλού το έθνος ημών περί της ηθικής και νοητικής αναπτύξεώς της [...]».¹²¹

117. [Ευθαλία Αδάμ], «Ου καταισχύνω όπλα τα ιερά», *Η Βοσπορίς* 13 (1899) 98-99.

118. Βλ. σημ. 102.

119. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Το εν Λονδίνω συνέδριον», *ό.π.*, σ. 114. Βλ. επίσης, Κ. Α. Πρεβεζιώτου, «Το εν Παρισίοις γυναικείον συνέδριον», *ό.π.*, σ. 445-446.

120. Σε πολλές ελληνικές κοινότητες του αστικού οθωμανικού χώρου, τα σχολικά κτίρια υπήρξαν αρχιτεκτονικά κομψοτεχνήματα, οικοδομημένα με βάση τις πλέον σύγχρονες για την εποχή αντιλήψεις για την παιδαγωγική λειτουργία του χώρου και την επίδρασή του στη διαδικασία της μάθησης, βλ. Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 105-107, 120, 126-127, 145-146.

121. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Το εν Λονδίνω συνέδριον», *ό.π.*, σ. 114.

Αναφορικά όμως με την επαγγελματική εκπαίδευση των κοριτσιών, το περιοδικό, αν και δεν πραγματεύεται ειδικότερα τη θεματική αυτή ούτε προτείνει ίδρυση επαγγελματικών σχολών, φαίνεται έμμεσα να αποδέχεται την αναγκαιότητά της για τα κορίτσια των λαϊκών τάξεων, καθώς αφιερώνονται σύντομες επιδοκιμαστικές αναφορές σε σχετικές πρωτοβουλίες των γυναικείων συλλόγων.¹²² Οι επικριτικές θέσεις του εντύπου για την επαγγελματική απασχόληση των γυναικών δεν αναφέρονται στη γυναικεία εργασία που απορρέει από βιοποριστική ανάγκη, αλλά στην εργασία που επιδιώκεται ή ασκείται από επιθυμία για 'χειραφέτηση' ή που στοχεύει στην ευπορία (σε αντίθεση με τις θέσεις της προγενέστερης *Ευρυδίκης* που προβάλλουν την ευπορία της οικογένειας ως στόχο της γυναικείας εργασίας).¹²³ Έτσι και για την πανεπιστημιακή εκπαίδευση, την ίδια εποχή που η μαχητική *Εφημερίς των Κυριών* της Καλλιρρόης Παρρέν στο ελληνικό κράτος διεκδικεί το δικαίωμα πρόσβασης των γυναικών σε αυτή, ο λόγος της *Βοσπορίδος* είναι επικριτικός,¹²⁴ πρωτίστως επειδή η τριτοβάθμια εκπαίδευση τείνει να συνδέεται με επαγγελματική αξιοποίηση των γνωστικών της εφοδίων: «Η δεσποινίς δε Βριέζ [...] λαβούσα δίπλωμα διδάκτορος της Ιατρικής εξήτησε και έλαβε άδειαν, όπως υποβάλη αινέσιμον επιστημονικήν θέσιν προς απόκτησιν τίτλου καθηγητρίας της ανατομίας και φυσιολογίας. Το αναγράφων ταύτα χειραφετητικόν όργανον συγχάιρει εαυτό δια την νέαν αυτήν κατάκτησιν της χειραφετήσεως. Ημείς δεν το συγχάιρομεν».¹²⁵

Η ύλη του εντύπου η σχετική με θέματα αμιγώς εκπαιδευτικά αφορά κυρίως στην οργάνωση της εκπαίδευσης, στα περιεχόμενα μάθησης, στη διδακτική μεθοδολογία και στην παρουσίαση σύγχρονων για την εποχή παιδαγωγικών αρχών και θεωριών.¹²⁶ Η πραγμάτευση των θεματικών αυτών, στην πλειονότητα των άρθρων, γίνεται σε σχέση ή με αναφορές στη λαϊκή εκπαίδευση, τόσο των αγοριών όσο και των κοριτσιών. Οι όροι *λαϊκή παιδείσις* και *θήλεια λαϊκή*

122. Ανώνυμος, «Η εν Αθήναις γυναικεία επαγγελματική σχολή», *Βοσπορίς* Α/28 (1900) 231-232.

123. Βλ. [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Αι ανδρείαι γυναίκες», *Η Βοσπορίς* Α/3 (1899) 18· Αγγαία Πρεβεζιώτου, «Η γυνή ανά τον κόσμον», *Βοσπορίς* Β/35 (1900) 312· Ανώνυμος, «Κιτρίνη πρόοδος», *Βοσπορίς* Β/36 (1900) 232· [Κ. Πρεβεζιώτου], «Το μέγα πρόβλημα», *ό.π.*, 141-142.

124. Βλ. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Η γυνή ιατρός», *ό.π.*, σ. 25-26· [της ίδιας], «Η γυνή δικηγόρος», *Η Βοσπορίς* Α/6 (1899) 41-42.

125. [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Ανά τον κόσμον», *Βοσπορίς* 7 (1901) 84.

126. Βλ. για παράδειγμα: Γ. Καρατζάς, «Η διδασκαλία της χειροτεχνίας εν τω δημοτικω σχολείω», *Η Βοσπορίς* Α/6 (1899) 43-45· [Κ. Πρεβεζιώτου], «Εκπαιδευτικάί γνώμαι», *ό.π.*, 81-82· [της ίδιας], «Η σχολή του μέλλοντος», *Βοσπορίς* Γ/17 (1901) 193-196· Αγγαία Α. Πρεβεζιώτου, «Παιδαγωγικά (Edmond Demolins): Πώς δέον να ανατρέφωμεν τα τέκνα. [Μέρος 1ο]», *Η Βοσπορίς* 1 (1899) 5· Ν. Φωτιάδης, «Η παιδαγωγική ιδιοφυία της γυναικός [Μέρος 2ο]», *Η Βοσπορίς* Α/11 (1899) 83-84.

παιδευσις, που δεν είχαν χρησιμοποιηθεί στα προηγούμενα έντυπα, εμφανίζονται πλέον σταθερά με σαφές και συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αναφέρονται πρωτίστως στην εκπαίδευση των λαϊκών τάξεων, παρότι θεωρητικά η έννοια περιλαμβάνει το σύνολο της νεολαίας του έθνους. Η λαϊκή εκπαίδευση νοείται ως δημόσια εκπαίδευση –παρεχόμενη στο δημόσιο χώρο και με δημόσια/κοινοτική μέριμνα– και αφορά στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση (στα τετρατάξια δηλαδή δημοτικά και στις εξατάξιες/επτατάξιες αστικές σχολές) και σε ένα είδος τεχνικής-επαγγελματικής εκπαίδευσης, ως συμπλήρωμα και ολοκλήρωση της πρώτης. Το πρωτοβάθμιο σχολείο θα πρέπει να παρέχει ευρεία εγκύκλια μόρφωση –καθώς οι επιστημονικές γνώσεις ή η κλασική παιδεία δεν πρέπει να αποτελούν, κατά τη Βοσπορίδα, προνόμιο μόνον των μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων–, παράλληλα με μια συστηματικά οργανωμένη πρακτική επαγγελματική εκπαίδευση. Ειδικότερα για την τεχνική επαγγελματική εκπαίδευση, η οργάνωση της οποίας αποτελεί κατά τη ρητορική του εντύπου ακρογωνιαίο λίθο της δημόσιας εκπαίδευσης, προτείνεται είτε η δημιουργία πρακτικών τμημάτων, προσαρτημένων στα τετρατάξια δημοτικά («χειροτεχνικών») για τα αγόρια και «οικιακών» ή «βιοτεχνικών» [=κοπτικής, ραπτικής, πλεκτικής, ψαθοποιίας κ.λπ.] για τα κορίτσια) είτε η προσθήκη όγδοης τάξης με πρακτικό περιεχόμενο στις αστικές σχολές και των δύο φύλων, αλλά και η ίδρυση ανεξάρτητων επαγγελματικών σχολών, κυρίως γεωργικών, μόνον για τα αγόρια, εισάγοντας έτσι ένα σημαντικό καινοτομικό στοιχείο στην όλη διάρθρωση του κοινοτικού εκπαιδευτικού συστήματος.¹²⁷

Τα μέσα που προτείνονται για την επίτευξη των σκοπών του λαϊκού σχολείου, πέραν των διαρθρωτικών αλλαγών, είναι αλλαγές στα περιεχόμενα και στην οργάνωσή του, σε σύνδεση με μια αναγκαία βαθύτερη αλλαγή στην εκπαιδευτική του φιλοσοφία. Προτείνονται, για παράδειγμα, η ίδρυση αναγνωστηρίων και βιβλιοθηκών, ως κέντρων μελέτης και δημιουργίας αναγνωστικών συνηθειών, ο περιορισμός του φόρτου της κατ' οίκον εργασίας ως αντιπαιδαγωγικής πρακτικής, η οργάνωση φιλολογικών εσπερίδων και θεατρικών παραστάσεων σε αντικατάσταση των πανηγυρικών σχολικών εορτών, συζητήσεις με κατηγορημένους κληρικούς αντί των εκκλησιασμών, η μετάθεση της συστηματικής ενασχόλησης με την αρχαιοελληνική γλώσσα στην επόμενη εκπαιδευτική βαθμίδα, η αύξηση του αριθμού των εκδρομών και των ωρών του μαθήματος της γυμναστικής, κ.λπ. Θέση-κλειδί για τον ίδιο σκοπό αποτελεί η εκπαίδευση και κατάρτιση των δασκάλων και των δύο φύλων, παράμετρος ιδιαίτερα κρίσιμη

127. [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Η λαϊκή ημών παιδευσις», *Η Βοσπορίς* Α/26 (1900) 209-210· [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Η θήλεια λαϊκή παιδευσις», *Η Βοσπορίς* Α/27 (1900) 217-218· [Κ. Πρεβεζιώτου], «Εκπαιδευτικά γνώμαι», *ό.π.*, 81-82· Γ. Καρατζάς, *ό.π.*, σ. 43-44.

κατά το έντυπο, για τον επιπρόσθετο λόγο της έλλειψης συστηματικά καταρτισμένων εκπαιδευτικών. Έτσι, με επιδοκιμαστικά σχόλια καταχωρίζονται στις σελίδες του εντύπου πρωτοβουλίες σχετικές με εκπαιδευτικά συνέδρια για το θέμα αυτό, όπως και ανάλογες νομοθετικές ρυθμίσεις στο εκπαιδευτικό σύστημα του ελληνικού κράτους.¹²⁸

Η γυναικεία λαϊκή εκπαίδευση, ειδικότερα, παρουσιάζεται ως εξόχως σοβαρό ζήτημα, με το οποίο –σύμφωνα με τη ρητορική της *Βοσπορίδος*– είναι αναγκαίο να ασχοληθεί η κοινότητα, ως συνέπεια της μέριμνας που επιδεικνύει για τη λαϊκή εκπαίδευση των αρρένων. Το ίδιο το έντυπο αφιερώνει περισσότερη έκταση και πραγματεύεται με περισσότερη επιμονή (μεγαλύτερη συχνότητα και εύρος αναφορών) το θέμα της γυναικείας λαϊκής εκπαίδευσης. Εκτός από τη διαφοροποίηση που ήδη επισημάνθηκε στη διάρθρωση της λαϊκής εκπαίδευσης των γυναικών, οι προτάσεις για την αποτελεσματικότερη λειτουργία των λαϊκών σχολείων είναι κοινές για τα σχολεία και των δύο φύλων· τονίζονται όμως στην περίπτωση των σχολείων των κοριτσιών επιμέρους ποιοτικές διαφοροποιήσεις ή επισημαίνονται ειδικότερες ανάγκες. Το ζήτημα, για παράδειγμα, της συστηματικής κατάρτισης των εκπαιδευτικών του λαϊκού σχολείου παρουσιάζεται ως ιδιαίτερα κρίσιμο για τη γυναικεία εκπαίδευση, αφενός λόγω της ελλιπέστερης κατάρτισης των διδασκαλισσών και αφετέρου λόγω της σπουδαιότητας της αναπλάσεως της γυναικείας λαϊκής παιδείας.¹²⁹ Στη σχετική αρθρογραφία γίνεται επανειλημμένα αναφορά στην ανάγκη ίδρυσης διδασκαλείου θηλέων, για το οποίο μάλιστα προτείνονται από την εκδότρια ‘σχέδια κανονισμού’ για την οργάνωση και τη λειτουργία του.¹³⁰

Οι σημαντικότερες όμως διαφοροποιήσεις αφορούν στην εκπαιδευτική φιλοσοφία του γυναικείου λαϊκού σχολείου και στους στόχους που πρέπει βάσει αυτής να υπηρετεί. Η λαϊκή εκπαίδευση των γυναικών δεν ξεφεύγει από τη γενικότερη φιλοσοφία της σύνδεσης της γυναικείας εκπαίδευσης με την οικιακότητα. Επαναπροσδιορίζεται μόνο με βάση το στοιχείο της ταξικότητας. Έτσι, η λαϊκή γυναικεία εκπαίδευση χρειάζεται να έχει περισσότερο πρακτική κατεύθυνση και εντονότερα ‘γυναικείο’ χαρακτήρα: «Η λαϊκή θήλεια παιδευσίς [...] να πρακτικευθή και να τεθή εγγυτέρω του βίου της παρ’ ημίν γυναικός».¹³¹ Γνωστικά αντικείμενα του δημοτικού σχολείου χωρίς πρακτική χρησιμότητα

128. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Η λαϊκή ημών παιδευσίς», *ό.π.*, σ. 209-210· [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Τα νεώτερα εκπαιδευτικά μέτρα», *Η Βοσπορίς* Α/10 (1899) 150· [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Η κατ’ οίκον μελέτη», *Βοσπορίς* Ζ/3 (1905) 25-26.

129. [Κορνηλία Πρεβεζιώτου], «Ιδρύσωμεν διδασκαλείον θηλέων», *Η Βοσπορίς* Α/10 (1899) 74.

130. Στο *ίδιο*, σ. 73-74· [Κ.Πρεβεζιώτου], «Η γυνή διδάσκαλος», *Η Βοσπορίς* Α/9 (1899) 65-67· Ν. Φωτιάδης, *ό.π.*, 83-84.

131. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Η γυνή διδάσκαλος», *ό.π.*, σ. 66.

για τις 'κόρες του λαού' (π.χ. καλλιγραφία) ή αντικείμενα που στοχεύουν στην ανάπτυξη μορφωτικών χαρακτηριστικών και δεξιοτήτων περιττών για την κοινωνική αυτή τάξη (π.χ. η αισθητική καλλιέργεια μέσω του μαθήματος των εργοχειρών) προτείνεται να αντικατασταθούν με άλλα (όπως κοπτική, ραπτική, επιδιορθωτική, πλεκτική, καταστιχογραφία), αμεσότερα συνδεδεμένα με τις πρακτικές ανάγκες του μελλοντικού τους ρόλου : «Κάλλιον πάντως να γνωρίζωσι αποφοιτώντα [τα κοράσια] πώς να διαρρυθμίζωσι το λιτόν οικονομικόν ισοζύγιόν των και να καταγράφωσιν τας ημερησίας δαπάνας των [...] παρά πολλάς άλλας των σήμερον παρεχομένων εις αυτάς γνώσεων». ¹³² Ακόμη και η πρόταση για ένταξη 'ανώτερων γυναικείων' γνωστικών αντικειμένων (οικιακή οικονομία, υγιεινή, φαρμακολογία, παιδαγωγική και ψυχολογία) ¹³³ στις τελευταίες τάξεις της δημοτικής εκπαίδευσης υπακούει περισσότερο στην ίδια φιλοσοφία, στην επιτέλεση δηλαδή των γυναικείων καθηκόντων στο πλαίσιο της οικογένειας, παρά στην αρχή—που αποτελεί γενικότερη θέση του έντυπου— της παροχής ενός ευρύτερου φάσματος γνώσεων στη λαϊκή πρωτοβάθμια εκπαίδευση. ¹³⁴

Κύρια όμως μέριμνα της λαϊκής γυναικείας εκπαίδευσης αποτελεί—όπως και της γυναικείας εκπαίδευσης γενικότερα— η επιμελημένη ηθική διαπαιδαγώγηση των κοριτσιών. Η επιμέλεια στην ενστάλαξη ηθικών αρχών και γυναικείων αξιών στα κορίτσια των λαϊκών τάξεων παρουσιάζεται ως περισσότερο αναγκαία, καθώς η λαϊκή οικογένεια αδυνατεί—σύμφωνα με το έντυπο— να συμβάλλει στο στόχο αυτό, λόγω των ηθικών αδυναμιών και του μορφωτικού ελλείματος που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές αυτές τάξεις. ¹³⁵

Επιλογικά

Οι λόγοι που εγγράφονται στα γυναικεία περιοδικά που εξετάστηκαν στη μελέτη αυτή, αφορούν κυρίως στη διαπραγμάτευση αφενός του κοινωνικού προορισμού των γυναικών και των διαφυλικών σχέσεων και αφετέρου του δικαιώματός τους στην εκπαίδευση. Παρότι η εκπαίδευση δεν συνιστά και στα τρία έντυπα τη σημαντικότερη από ποσοτική άποψη θεματική της ύλης, αποτελεί όμως άμεσα ή έμμεσα τον κύριο σκοπό της έκδοσής τους, καθώς πέρα από την καθαυτή

132. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Τα νεώτερα εκπαιδευτικά», *ό.π.*, σ. 150. Για τη μεταστροφή και το πρακτικότερο πνεύμα αντιμετώπισης και των ίδιων των τεχνικών γυναικείων γνωστικών αντικειμένων γενικά στη γυναικεία εκπαίδευση βλ. Ε. Μπακαλάκη και Ε. Ελεγκίτου, *ό.π.*, σ. 246-258.

133. Τα μαθήματα αυτά διδάσκονται στα ανώτερα τμήματα των παρθεναγωγείων ή/και στα τμήματα των διδασκαλείων, βλ. Κ. Δαλακούρα, *ό.π.*, σ. 417-418, 432-436.

134. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Η γυνή διδάσκαλος», *ό.π.*, σ. 66· [Κ. Πρεβεζιώτου], «Η θήλεια λαϊκή παιδείσις», *ό.π.*, σ. 217-218· [Κ. Πρεβεζιώτου], «Τα νεώτερα εκπαιδευτικά», *ό.π.*, 150· [Κ. Πρεβεζιώτου], «Εκπαιδευτικά γνώμαι», *ό.π.*, σ. 81-82.

135. [Κ. Πρεβεζιώτου], «Η θήλεια λαϊκή παιδείσις», *ό.π.*, σ. 217-218.

πραγμάτευσή της νοηματοδοτεί και στηρίζει και τις λοιπές κοινωνικές διεκδικήσεις των γυναικών, όπου αυτές προβάλλονται.

Η διαπραγμάτευση του δικαιώματος των γυναικών στην εκπαίδευση γίνεται με διαφορετικούς όρους στο καθένα από τα τρία περιοδικά της μελέτης. Το κλίμα ευφορίας που δημιουργούν η διαφωτιστική φιλοσοφία και οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις στο οθωμανικό κράτος οδηγούν σε μια αισιόδοξη αντιμετώπιση της γυναικείας εκπαίδευσης: στην υιοθέτηση του θεωρητικού μοντέλου που προτείνεται από τον διαφωτιστικό λόγο για μια πρώτη εκπαίδευση των ανδρών, με υπέρβαση μάλιστα της ταξικότητάς του, και στη σχιαγράφιση ενός εκπαιδευτικού προγράμματος για τις γυναίκες που βρίσκει σταδιακή εφαρμογή σε χρόνο κατά πολύ ύστερο από το χρόνο κυκλοφορίας της *Κυψέλης* (η γενίκευση τη εκπαίδευσης επέρχεται σταδιακά από τη δεκαετία του 1870 και εξής, η δε επαγγελματική εκπαίδευση των γυναικών στις αρχές του 20ού αιώνα). Ο ριζοσπαστικός επομένως εκπαιδευτικός λόγος της *Κυψέλης* αντανακλά περισσότερο το αισιόδοξο κλίμα της εποχής παρά αντιστοιχεί ή επηρεάζει τη γυναικεία εκπαιδευτική πραγματικότητα για τον επιπρόσθετο λόγο της περιορισμένης χρονικά και γεωγραφικά κυκλοφορίας του. Το σκεπτικό ίδρυσης όμως και το πρόγραμμα μαθημάτων κάποιων τουλάχιστον από τα σχολεία που ιδρύονται στη συνέχεια¹³⁶ αποδεικνύουν ότι η αισιόδοξία και ο καινοτόμος λόγος της *Κυψέλης* δεν αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση –αν και όχι στο σύνολο των απόψεων που εγγράφονται σ' αυτόν– κατά την περίοδο έναρξης της συστηματικής εκπαίδευσης των κοριτσιών στον εν λόγω χώρο.

Ο λόγος της *Ευρυδίκης*, δυναμικότερος, διεκδικητικός και περισσότερο συγκεκριμένος αναφορικά με τα εκπαιδευτικά αιτήματα, αρθρώνεται σε ένα κοινωνικό και ιδεολογικό πλαίσιο ευνοϊκότερο για την αποδοχή εκπαιδευτικών αιτημάτων για τη γυναικεία εκπαίδευση, συγκριτικά με την εποχή της *Κυψέλης*: το εκπαιδευτικό δίκτυο της γυναικείας πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης έχει πλέον παγιωθεί στον αστικό και ημιαστικό χώρο, ενώ οι πολιτικο-ιδεολογικές συνθήκες έχουν καταστήσει αναγκαία την περαιτέρω προώθηση της γυναικείας εκπαίδευσης: οι ίδιες συνθήκες σε συνδυασμό με την οικονομική ανάπτυξη των κοινοτήτων οδηγούν σε έναν ευρύτερο προβληματισμό και δημόσιο διάλογο για την αναδιοργάνωση και βελτίωση γενικότερα της εκπαίδευσης. Ακολουθώντας τα νήματα του εκπαιδευτικού δημόσιου διαλόγου ο λόγος της *Ευρυδίκης* –συνεπικουρούμενος και από το φιλογυνικό λόγο της περιόδου– διεκδικεί μερτικό στη δημόσια εκπαιδευτική μέριμνα σ' όλες τις εκφάνσεις της και για τα κορίτσια. Το επίκαιρο των διεκδικήσεων της *Ευρυδίκης* –και από την άποψη αυτή,

136. Βλ. *Κανονισμός του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Παρθεναγωγείου*, Κωνσταντινούπολη 1846· *Κανονισμός του εν Σμύρνη Ελληνικού Παρθεναγωγείου υπό Σ. Λεοντιάδος διευθυνομένου*, Σμύρνη 1858.

της συμβολής του λόγου της στην προώθηση του γυναικείου εκπαιδευτικού ζητήματος— καταδεικνύεται από το γεγονός ότι ένα χρόνο μετά την παύση της λειτουργίας της αρχίζει η ίδρυση ολοκληρωμένων σχολείων μέσης εκπαίδευσης για τα κορίτσια, που λειτουργούν και ως διδασκαλεία, ενώ το εκπαιδευτικό δίκτυο επεκτείνεται με ραγδαίους ρυθμούς μέσα στην ίδια δεκαετία.

Σε αντίθεση με τα προηγούμενα έντυπα, ο λόγος της *Βοσπορίδος* υπερασπίζεται τη συντήρηση—με την κυριολεκτική έννοια του όρου— της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων στη γυναικεία εκπαίδευση. Οι αλλαγές που προτείνονται συμπληρώνουν το εκπαιδευτικό σύστημα ή βελτιώνουν εκπαιδευτικές παραμέτρους της λειτουργίας του, χωρίς όμως να διαφοροποιούν την εκπαιδευτική του φιλοσοφία. Οι θέσεις του εντύπου για τη γυναικεία εκπαίδευση και η έμφυλη κοινωνική ιδεολογία που εγγράφεται στο λόγο του αντανακλούν τη συντηρητικοποίηση της κοινωνικής ιδεολογίας για τα φύλα τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα—που αποβαίνει κυρίαρχη στο χώρο των κοινοτήτων, χωρίς δυναμικές αμφισβητήσεις— και την ενδυνάμωση του εθνικού και του αλυτρωτικού ιδεολογήματος. Έτσι ο λόγος της *Βοσπορίδος*, με δεδομένη τη θετική του υποδοχή, φαίνεται να λειτουργεί ενισχυτικά στον περιορισμό των κατευθύνσεων της γυναικείας εκπαίδευσης σε εκείνες που υπηρετούν την εθνική υπόθεση και στην παγίωση των έμφυλων παιδαγωγικών αντιλήψεων.

Παρότι η συζήτηση στις σελίδες των εντύπων αφορά πρωτίστως στην εκπαίδευση των γυναικών της μεσαίας και ανώτερης τάξης, η εκπαίδευση όλων των γυναικών και ειδικότερα των κοριτσιών των λαϊκών στρωμάτων συμπεριλαμβάνεται στην ατζέντα. Η έννοια της λαϊκής εκπαίδευσης εγγράφεται στο λόγο και των τριών περιοδικών· φαίνεται όμως να συγχροτείται με σαφήνεια και να εμφανίζεται ως όρος μόνον στο τέλος του 19ου αιώνα. Πιο συγκεκριμένα, πριν από τα μέσα του αιώνα, ταυτίζεται ή εμπεριέχεται στην έννοια της ‘καθολικής εκπαίδευσης’, η οποία κυριαρχεί ως όρος στο λόγο του πρώτου περιοδικού. Αναφέρεται δε στο σύνολο των γυναικών όλων των κοινωνικών τάξεων και εννοείται ως παροχή γενικής και επαγγελματικής παιδείας σε όλους και όλες χωρίς διακρίσεις και αντιστοιχίσεις είδους εκπαίδευσης και κοινωνικής προέλευσης. Η έμφαση στην αταξικότητα και η απουσία συγκεκριμένων αναφορών στο εκπαιδευτικό περιεχόμενο της έννοιας, την καθιστούν σχηματική και σχετικά ασαφή, ιδιαίτερα αν ληφθεί υπόψη ότι η έννοια της λαϊκής εκπαίδευσης στο λόγο που στηρίζει φιλοσοφικά τις θέσεις του εντύπου έχει συγκεκριμένα ταξικά και εκπαιδευτικά νοούμενα. Στις αρχές της δεκαετίας του 1870 η έννοια αποκτά, στο λόγο του δεύτερου εντύπου, σαφέστερο αλλά και—συγκριτικά— διαφοροποιημένο εκπαιδευτικό και ταξικό περιεχόμενο. Συνδέεται, δηλαδή, με τη δημοτική εκπαίδευση—βαθμίδα που θεωρείται ότι αντιστοιχεί στην ‘εκπαίδευση του λαού’ και εννοείται ως παροχή ευρείας γενικής παιδείας— και με την άτυπη εκπαίδευση των ενήλικων γυναικών, ενώ η κοινοτική μέριμνα και η ισότιμη παροχή της στα

δυο φύλα προβάλλονται ως βασικά χαρακτηριστικά της. Περιορίζεται έτσι το κοινωνικοταξικό της εύρος αναφοράς στις λαϊκές τάξεις, ενώ από το γνωστικό της περιεχόμενο απουσιάζει η τεχνική επαγγελματική διάσταση, που απαντάται στο πρώτο έντυπο. Στην καμπή του 20ού αιώνα η έννοια συγκροτείται πλέον με σαφήνεια στο λόγο της *Βοσπορίδος* και χρησιμοποιούνται οι αντίστοιχοι όροι για την εκπαίδευση και των δυο φύλων. Η λαϊκή εκπαίδευση αποτελεί τη συστηματικά οργανωμένη, δημόσια εκπαιδευτική παροχή για τις λαϊκές τάξεις, η οποία συνίσταται σε μια διαρκέστερη χρονικά πρωτοβάθμια εκπαίδευση, με επαγγελματικό/τεχνικό προσανατολισμό, αλλά με διαφοροποιημένη κοινωνική φιλοσοφία και πρακτικότερο χαρακτήρα όταν αφορά στα κορίτσια.

Το μεταβαλλόμενο περιεχόμενο της λαϊκής εκπαίδευσης, όπως εγγράφεται στους λόγους των εντύπων, αποδεικνύεται ότι έχει σαφείς αντιστοιχίες με τα εκάστοτε νοούμενα της έννοιας, όπως σταδιακά συγκροτούνται στην ευρύτερη δημόσια συζήτηση που λαμβάνει χώρα στη διάρκεια του 19ου αιώνα για την εκπαίδευση και των δύο φύλων. Με δεδομένο ότι ο ηγεμονικός δημόσιος λόγος για τη λαϊκή εκπαίδευση, από τον πλέον προοδευτικό διαφωτιστικό λόγο έως τον εστιασμένο στην εθνική υπόθεση –και εκ των πραγμάτων συντηρητικό– λόγο της τελευταίας εικοσιπενταετίας του 19ου αιώνα, δεν συμπεριλαμβάνει τις γυναίκες, τουλάχιστον σ' όλο το εύρος του σχετικού προβληματισμού, ο γυναικείος λόγος των εντύπων αποδεικνύεται σημαντικά προοδευτικός, σχεδόν ριζοσπαστικός –ιδιαίτερα στην πρώτη του δημόσια έκφανση– έως και τη δεκαετία του 1870. Η ισότιμη ένταξη των γυναικών στην κοινοτική εκπαιδευτική παροχή, η διεκδίκηση του δικαιώματος αυτού για όλες τις γυναίκες και, πρωτίστως, η διεκδίκηση επαγγελματικής εκπαίδευσης για τις γυναίκες ήδη από τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν η επαγγελματική εκπαίδευση παραμένει έξω από το κοινοτικό εκπαιδευτικό δίκτυο έως και την πρώτη δεκαετία του 20ού αιώνα, στηρίζουν τη θέση αυτή. Μετά τη δεκαετία του 1870 ο 'φεμινιστικός' λόγος των γυναικών παρουσιάζει φθίνουσα πορεία, καθώς η συζήτηση περιορίζεται σε βελτιωτικές κυρίως παρεμβάσεις στην εκπαίδευση που ήδη παρέχεται. Η πολεμική δε αντιμετώπιση των διεκδικήσεων για διεύρυνση των εκπαιδευτικών κεκτημένων, όταν διακυβεύεται το κυρίαρχο μοντέλο της οικιακότητας, μεταβάλλει τον εκπαιδευτικό γυναικείο λόγο στα τέλη του αιώνα και στην καμπή του 20ού σε λόγο βαθύτερα συντηρητικό.

SUMMARY

Katerina Dalakoura, *Discourses on education in the Ottoman Greek women's journals (19th c.-1906): the emergence of female popular education*

The paper is concerned with the connection between women's publishing culture and education within the Orthodox/Greek communities (*Rum Millet*) of the Ottoman Empire, during the 19th century and until the 1908 Constitutional Reform. More specifically, the paper investigates how women's discourses in periodicals negotiated women's right to education, focusing on the changing content of 'female popular education', while at the same time presenting the argumentation and the philosophical traditions that underlied education and popular education claims. The study is based on three Greek women's journals published in Istanbul, namely *Kypseli* (1845), *Eurydice* (1870-1873) and *Bosporis* (1899-1906) – the only ones edited by women and addressed exclusively or mostly to female readership within the entire Ottoman Empire during the period under study. The paper argues that although middle-class girls' education was the apparent focus of the education-related debate in the journals, women's popular education also featured in the agenda, spotlighting the dominant education discourses as highly progressive –almost radical– for the era until the 1870s. From this point in time onwards, women's discourses appeared to be limited to just improving education quality, without venturing beyond what had up to then been achieved.